

ՆԿՈՒՆ
ՄԱՔԻԱԿԵԼԻ

ՏԻՐԱԿԱԼԸ

Նիկոլո Մաքիավելի

ՏԻՐԱԿԱԼԸ

*Ալբերտ Բարսեղյանի
թարգմանությամբ*

Երևան
2010

ՀՏԴ 93/99:32.001
ՉՄԴ 63.3+66
Մ 411

Մաքիավելի Նիկոլո
Տիրակալը/թարգմ.՝ Ա.Բարսեղյան.-Եր.:
Հեղինակային հրատարություն, 2010.- 200էջ

Խոսալացի գրող, պատմաբան, փիլիսոփա Նիկոլո Մաքիավելլու (1469-1527) «Տիրակալը» դարեր ի վեր գրավել է լուսավորյալ մարդկության ուշագրությունը: Լեյն բացառիկ հուշարձան է պետական կառավարման արվեստի, երկրի ղեկավարի դերի, նրա ռազմավարության և մարտավարության նրբությունների մասին: Ժողովրդի և տիրակալի, Տիրակալի և բանակի, Տիրակալի և նրա մերձավորների բարդ ու նուրբ հարաբերությունների տաղանդավոր մեկնաբանություն է այս գիրքը, որ հայերեն լույս է տեսնում առաջին անգամ:

Գիրքը հետաքրքիր ուղեցույց կլինի քաղաքագետների, դիվանագետների, պատմաբանների և, անշուշտ, մերօրյա «տիրակալների» համար:

ՀՏԴ 93/99:32.001
ՉՄԴ 63.3+66

ISBN 978-9939-53-579-1

© Ա.Բարսեղյան, 2010թ.

Նիկոլո ՄԱՔԻԱՎԵԼԻԻ ընծայագիրը նորին
պայծառափայլութիւն
Լորենցո ՄԵՂԻՉԻՆ

Տիրակալների բարեհաճութեանը արժանա-
նալու համար մարդիկ սովորաբար նվիրաբե-
րում են իրենց ունեցած ամենաթանկարժեք
իրը, կամ էլ մի այլ բան, ինչով հույս ունեն մե-
ծագույն բավականութիւն պատճառել նրան.
այսինքն՝ նժույգ ձի, դէնք, թանկարժեք դիպակ
ու քար. և տիրակալների մեծութեանը վայել
զանազան այլ ընծաներ: Իսկ ես, կամենալով
Ձերդ պայծառափայլութեանը հավաստել իմ
նվիրվածութիւնը՝ ինչքիս մեջ չգտա առավել
թանկ ու արժեքավոր մի բան, քան երևելի
մարդկանց վարքի մասին իմ գիտելիքները,
որոնք ձեռք եմ բերել առկա եղելութեանց բազ-
մամյա փորձի և անցյալի անցուդարձի անխոնջ
ուսումնասիրութեան շնորհիւ: Շատ ժամանակ
ու ջանքեր ներդնելով իմ ամբարածը իմաստա-
փորելու համար, փորձ արեցի խոհերս ամփոփել
մի երկասիրութեան մեջ և որպէս նվեր մատու-
ցանել Ձերդ պայծառափայլութեանը: Թեև են-
թագրում եմ, որ սույն մատոյանը անարժան է

Ձեր ուշադրութեանը, այնուամենայնիվ, հուսով եմ՝ Դուք Ձեր ներողամտութեամբ հանդերձ հաճութեամբ կընդունեք՝ քաջ գիտակցելով, որ ես ի դորու չեմ Ձեզ ավելի արժեքավոր նվեր մատուցանել: Դրա շնորհիվ, կարճ միջոցում, հաղորդակից կլինեք բազում փտանգներով ու տազնապներով ձեռք բերված իմ գիտելիքների շտեմարանին: Աստ չեմ հոգացել ոչ զարդարուն ոճի, ոչ խոսքի ճոխութեան, բարեհնչունութեան, ոչ էլ արտաքին զարդարանքի ու փայլի մասին, որոնցով բազում գրիչներ ջանում են պաճուճել իրենց երկերը:

Ցանկությունս է, որ գրվածքս մնա անհայտութեան մեջ, կամ էլ ճանաչ դառնա շնորհիվ նյութի անսովորութեան ու կարևորութեան:

Թող հանդգնություն չհամարվի, որ ստորին ու աննշան կոչումով մեկը հանձն է առնել քննել տիրակալների գործքն ու խորհուրդներ տալ նրանց: Ինչպես բնական վրձնելիս գեղանկարիչը պետք է իջնի հովիտ՝ հայացք պցի բլուրների ու լեռների վրա և վեր բարձրանա՝ հայացքով զննի հովիտը, ճիշտ այդպես էլ ժողովրդի էությունը ըմբռնելու համար հարկ է լինել տիրակալ, իսկ տիրակալների էություն

մեջ թափանցելու համար պետք է սերված լինել ժողովրդի ծոցից:

Չերդ պայծառափայլությունը սույն համեստ նվերը թող ընդունի նույն զգացումով, որով ես եմ համակված: Եթե բարեհաճեք ուշի ուշով ընթերցել իմ մատյան գիրքը ու խորհել նրա շուրջ, կզգաք, որ կամեցել եմ Չերդ պայծառափայլությանը տեսնել այնպես վեհ, ինչպես վերուստ հաստել է ճակատագիրը Չեր արժանիքների հանդույն:

Ու այն բարձունքից, ուր թեաժում է Չերդ պայծառափայլությունը, եթե երբևէ հայացք նետի այն ստորոտի վրա, ուր դեգերում եմ ես, կտեսնի, թե որքան անողոք է եղել ճակատագիրն իմ հանդեպ՝ պես պես ծանր փորձությունների ենթարկելով նվաստիս:

ԳԼՈՒԽ I

Քանի տեսակի պետություններ են լինում և ինչպես են ձեռք բերվում

Անցյալում կամ ներկայում մարդկանց վրա իշխած բոլոր պետությունները և տերությունները եղել են հանրապետություն, կամ միահե-

ծան կառավարվող միապետութիւն: Վերջիններս կարող են լինել ժառանգած, եթե տիրակալի տոհմը իշխել է երկար ժամանակ, կամ նորելուկ: Նոր կարող է լինել ամբողջ պետութիւնը (այդպիսին է Միլանը Ֆրանչեսկո Սֆորցայի համար), կամ դրա մի մասը, որը նվաճման հետեանքով միացվել է ժառանգված պետութեանը (այդպիսին է Նեապոլի թագավորութիւնը Իսպանիայի թագավորի համար): Նոր պետութիւնները լինում են երկու տեսակի՝ պետութիւններ, որտեղ հպատակները ընտելացել ու հնազանդվել են տիրակալներին, և պետութիւններ, որտեղ նրանք վաղնջական ժամանակներից ապրել են ազատ: Պետութիւնները ձեռք են բերվում սևիական կամ ուրիշի գեներով, ճակատագրի բարեհաճութեամբ կամ քաջութեամբ:

ԳԼՈՒԽ II

Ժառանգական մենիշխանության մասին

Ես չեմ անդրադառնա հանրապետութիւններին, քանզի դրանց մասին խոսելու եմ այլ տեղում: Այստեղ խոսքը կվերաբերի միահեծան

կառավարմանը և, հետևելով վերը նախանշած կարգին, կրացատրեմ, թե տիրակալներն ինչ միջոցներով կարող են դեկավարել պետութիւններն ու պահպանել պետական իշխանութիւնը:

Ակսեմ նրանից, որ ի տարբերութիւն նոր տիրակալի, ժառանգութիւն ստացածի համար շատ ավելի հեշտ է պահպանել իշխանութիւնը, որի հպատակները հասցրել են համակերպել իշխող տան կարգուկանոնին, քանզի զրա համար բավական է, որ նա չխախտի նախնյաց ավանդույթներն ու հետագայում ելնելով նոր հանդամանքներից փոփոխութիւններ կատարի առանց շտապելու: Նման գործելակերպի դեպքում նույնիսկ միջակ տիրակալը չի կորցնի իշխանութիւնը, եթե միայն գահընկեց չանեն հզոր ու ահեղ ուժերը, թեև այդ դեպքում էլ նա օգտվելով նվաճողի առաջին իսկ անհաջողութիւնից կարող է հետ խլել իշխանութիւնը:

Մեզ մոտ՝ Իտալիայում, ասվածի օրինակ կարող է ծառայել Ֆեռարայի դուքսը, ով իշխանութիւնը չկորցրեց 1484 թվականին վենետիկցիներից և 1510-ին Հուլիոս պապից կրած պարտութիւններից հետո, միմիայն շնորհիվ այն բանի, որ նրա տոհմը Ֆեռարայում իշխել էր

Հնագույն ժամանակներից: Քանզի իշխանությունը ժառանգաբար ստացած տիրակալը, հպատակներին ճնշելու ավելի քիչ պատճառներ ու անհրաժեշտություն ունի, ուստիև նրանք նրա հանդեպ մեծ սիրով են համակված: Ու եթե նա չափից ավելի մեծ արատներ չունի, որոնք կարող են ատելություն հարուցել, ապա օրինաչափորեն վայելում է համաքաղաքացիների համակրանքը: Վաղեմի և սերնդե-սերունդ ձգվող կառավարուժը մոռանալ է տալիս երբեմնի հեղաշրջումներն ու դրանք ծնող պատճառները, մինչդեռ, եթե սկսես փոփոխություններ կատարել, դրանց անպայման հաջորդելու են նորերը:

ԳԼՈՒԽ III

Խառը պետությունների մասին

Նոր տիրակալը դժվարությամբ է իր ձեռքում պահում իշխանությունը: Նույնիսկ պետությանը նոր տիրույթներ կցած գահաժառանգած տիրակալը մի տեսակ խառը դարձնելով այն, դժվարությամբ է իշխում նախևառաջ այն բնական պատճառով, որ նման իրավիճակը

Հեղաշրջումներ է առաջացնում բոլոր նորաստեղծ պետութիւններում:

Բանն այն է, որ մարդիկ, հույս ունենալով, որ նոր տիրակալը ավելի լավը կլինի, ըմբոստանում են հնի դեմ, բայց շուտով փորձով համոզվում, որ խաբվել են, քանզի նոր տիրակալը միշտ էլ հնից վատն է լինում, ինչն, այնուամենայնիվ, բնական է և օրինաչափ, որովհետև նվաճողը ճնշում է նոր հպատակներին՝ նրանց վրա զանազան հարկեր դնելով ու հարկադրելով օթեան տալ գորքին, մի բան, որ անխուսափելի է նվաճման ժամանակ: Եվ, այսպիսով, դառնում է ճնշվածների թշնամին և կորցնում այն մարդկանց բարեկամութիւնը, ովքեր աջակցել էին նվաճմանը, քանզի չի կարող պարզեններ տալ նրանց ակնկալիքի չափով, բայց և պարտական լինելով, չի կարող նրանց նկատմամբ կտրուկ միջոցներ ձեռնարկել: Չէ որ առանց այդ մարդկանց օգնութեան նա չէր կարող մանեկ երկիր, որքան էլ որ ուժեղ լիներ նրա զորքը: Հենց դա էր պատճառը, որ Ֆրանսիայի թագավոր Լյուդովիկոս XII-ը արագորեն գրավելով Միլանը, նույնպիսի արագութեամբ էլ այն կորցրեց: Եվ դուքս Լոդովիկոյին հենց

այն բանի շնորհիվ հաջողվեց այդ անգամ սեփական ուժերով հետ խլել Միլանը, որովհետև ժողովուրդը, որն ինքն էր արքայի առաջ բացել դարպասները, շատ շուտ հուսախարսկելով հրաժարվեց կրել նոր տիրակալի լուծը:

Ճիշտ է, եթե խոտվարար երկիրը կրկին անգամ է նվաճվում, տիրակալի համար ավելի դյուրին է այնտեղ ամրապնդել իր իշխանությունը, քանզի խոտվությունը նրան առիթ է տալիս նվազ զգուշավորությամբ պատժել մեղավորներին, մերկացնել կասկածյալներին, պաշտպանական միջոցներ ձեռնարկել առավել խոցելի տեղերում: Առաջին անգամ Ֆրանսիան Միլանը հանձնեց, երբ հագիվ էր դուքս Լոդովիկոն մի փոքր ազմկել նրա սահմանների վրա, բայց երկրորդ անգամ Ֆրանսիան Միլանն իր ձեռքում պահեց այնքան ժամանակ, մինչև որ նրա դեմ ոտքի ելան բոլոր իտալական պետություններն ու ցիրուցան անելով նրա գորքերը, փտարեցին Իտալիայի սահմաններից, ինչը տեղի ունեցավ վերոհիշյալ պատճառներով: Այնուամենայնիվ, Ֆրանսիան երկու դեպքում էլ կորցրեց Միլանը: Թագավորի առաջին անհաջողության պատճառը, որն ընդհանուր է բոլոր

նմանատիպ դեպքերի համար, ես նշեցի, մնում է պարզել երկրորդի պատճառը և հասկանալ, թե ինչ միջոցներ ունեւր Լյուդովիկոսը և նրա փոխարենն յուրաքանչյուր ոք, որպեսզի նվաճումն ավելի խելացի ձևով ամրապնդեր, քան դա արեց Ֆրանսիան:

Ակսեմ նրանից, որ նվաճւած և իբրև ժառանգություն ստացած տիրութեները կարող են պատկանել մեկ երկրի և ունենալ մեկ լեզու, կամ տարբեր երկրների և ունենալ տարբեր լեզուներ: Առաջին դեպքում դժվար չէ նվաճյալը պահել, հատկապէս, եթե նոր հպատակները նախկինում էլ ազատ չեն եղել: Նրանց վրա իշխանությունն ամրապնդելու համար բավական է բնաջնջել նախկին տիրակալի տոհմը. սովորութենքի ընդհանրութեան և հին կարգերը պահպանելու դեպքում ուրիշ ոչ մի բանից խռովութեաններ չեն ծագի:

Մենք գիտենք, որ բանն այդպէս էր Բրետանում, Բուրգունդիայում, Նորմանդիայում և Գասկոնում, որոնք վաղուց են մտել Ֆրանսիայի կազմի մեջ: Ճիշտ է, նրանց բարբառները իրարից փոքր-ինչ տարբերվում են, բայց սովորութենքի նմանութեան շնորհիվ նրանք իրար

Հետ համերաշխ են: Նման դեպքերում նվաճողը պետք է ձեռք առնի նախադպրոցության լուրջ հրկու միջոց. առաջին՝ հետևի, որ նախկին տիրակալի տոհմը բնաջնջվի, երկրորդ՝ պահպանի նախկին օրենքներն ու հարկերը, - այդ ժամ նվաճված հողերը կարճ ժամանակամիջոցում կմիավորվեն գավթիչի բուն պետության հետ:

Բայց եթե նվաճված երկիրն այն երկրից, որի մասն է դարձել, տարրերվում է լեզվով, սովորույթներով ու բարքերով, ապա այստեղ, հիրավի, դժվար է պահել իշխանությունը, այստեղ պահանջվում են և՛ մեծ հաջողություն և՛ մեծ հմտություն: Դրան հասնելու ամենաճիշտ ու անմիջական ուղիներից մեկը բնակության համար այնտեղ տեղափոխվելն է: Նման քայլը, կամրապնդի ու փտանգից դերձ կպահի նվաճումը: Հունաստանը նվաճելով, հենց այդպես վարվեց թուրքական սուլթանը, որն ինչքան էլ ջանար, չէր կարող իր իշխանության ներքո պահել այդ երկիրը, եթե մայրաքաղաքը չտեղափոխեր այնտեղ: Քանզի միայն երկրում ապրելով կարելի է նկատել սկսվող խռովությունն ու ժամանակին դրա դեմն առնել, այլապես այդ մասին կիմանաս այն ժամանակ, երբ դա այնքան կխո-

րանա, որ ուշ կլինի միջոցներ ձեռնարկել: Հաստատվելով նվաճված երկրում, տիրակալը, նաև երկիրը կազատի պաշտոնյաների կողոպուտից, որովհետև հպատակները հնարավորություն կստանան անմիջականորեն դիմել նրա դատատանին, ինչը հնազանդներին նրան սիրելու, իսկ անհնազանդներին՝ վախենալու ավելի շատ առիթներ կտա: Եվ, եթե նույնիսկ հարևան երկրներից որևէ մեկը մտքին դրել էր հարձակվել, ապա հիմա ավելի մեծ պոռնակություն հանդես կրերի, այնպես որ տիրակալը հազիվ թե կորցնի նվաճած երկիրը, եթե բնակչության համար տեղափոխվի այնտեղ: Մյուս արդյունավետ միջոցը մեկ-երկու դադուլ հիմնելն է այն վայրերում, որոնք նոր հողերը միացնում են նվաճողի պետութայնը: Ընդամին, դա երկրում մեծ քանակությամբ հեծելագոր ու հետևակ տեղաբաշխելու միակ հնարավորությունն է: Գաղութները մեծ ծախսեր ու աշխատանքներ չեն պահանջում, և դրանք պահելը գրեթե ոչինչ չի նստում տիրակալի վրա: Դրանք ունեցրկում են լոկ այն բնակիչներին, որոնց հողակատրոներն ու տներն անցնում են նորաբնակներին, այսինքն տուժում են միայն մի բուռ մարդիկ, որոնք աղ-

քատանալով ու երկրով մեկ սփռվելով, ոչնչով
չեն կարող վնասել տիրակալին, իսկ մնացածնե-
րը ձեռնպահ մնալով կխաղաղվեն, և բացի այդ,
կվախենան անհնազանդություն ցուցաբերելով
արժանանալ ընչադրկված հարևանների բախ-
տին: Այնպես որ, գաղութները տիրակալի վրա
էժան են նստում, նրան ծառայում են հավա-
տարմորեն և սմանկացնում են սոսկ փոքրաթիվ
մարդկանց, ովքեր աղքատանալով ու ցաքուց-
րիվ լինելով տիրակալի համար փտանգավոր
չեն: Այս առիթով տեղին կլինեն նկատել, որ
մարդկանց կամ պետք է սիրաշահել կամ ոչն-
չացնել, քանզի պատճառած փոքր չարիքի հա-
մար մարդը կարող է վրեժխնդիր լինել, իսկ մեծ
չարիքի համար՝ չի կարող, ինչից հետևում է,
որ մարդուն պետք է վիրավորանք հասցնել այն
հաշվարկով, որ վրեժից չվախենաս: Իսկ եթե
գաղութների փոխարեն դուրս մտնի երկիր, որին
պահելը շատ ավելի թանկ է նստելու և կլանե-
լու է նոր պետությունից ակնկալվող բոլոր
եկամուտները, ձեռքերումը կվերածվի վնասի:
Բացի այդ, կտուժեն շատ ավելի մեծ թվով մար-
դիկ, քանի որ գորքին կացարանով ապահովելը
դրվում է ամբողջ բնակչութայան ուսերին, դրա

Համար էլ նեղությունների մեջ հայտնված յուրաքանչյուր ոք դառնում է տիրակալի թշնամին: Իսկ այդքան մեծ թվով թշնամիներ վաստակելը փառանգավոր է, քանզի նրանք թեև պարտված, բայց իրենց տանն են: Եվ այսպես, որ կողմից էլ, որ նայես, նման կայազոր պահելը փնասավոր է, մինչդեռ դադութներն օգտարեր են:

Սովորույթներով ու լեզվով օտար երկրում նվաճողը պետք է դառնա ավելի թույլ հարևանների դեկավարն ու պաշտպանը՝ աշխատելով թուլացնել ու ժեղներին, և բացի այդ, հետևելով, որ հանկարծ երկիր չմտնի իրեն ուժով չզիջող օտարերկրացի մի այլ տիրակալ: Այդպիսիներին միշտ հրավիրում են երկրում դժգոհ մնացած մարդիկ՝ ավելորդ փառասիրության կամ վախի պատճառով: Ժամանակին այդ կերպ էտոլացիները Հունաստան կանչեցին հռոմեացիներին: Ասենք, մյուս բոլոր երկրներ էլ նրանց նույնպես տեղի բնակչությունն էր հրավիրել: Իսկ իրավիճակն այնպիսին է, որ, երբ հզոր տիրակալը մտնում է երկիր, պակաս ուժեղ պետությունները անմիջապես կիպ-կպչում են նրան, սովորաբար իրենցից ավելի ու-

ժեղների հանդեպ ունեցած նախանձի պատճառով, այնպես որ նա կարիք չունի նրանց իր կողմը գրավելու, որովհետև նրանք հաճույքով կմիանան նրա ստեղծած պետությունը: Միայն թե պետք է թույլ չտալ, որ նրանք ընդարձակփին ու ամբանան և այնժամ սեփական ուժերով ու նրանց աջակցությունը դժվար չի լինի գապել ավելի խոշոր տիրակալներին ու դառնալ տվյալ երկրի լիիրավ տերը: Իսկ եթե տիրակալը Հնոգա այդ ամենի մասին, նա շուտով կգրկվի նվաճածից, բայց մինչ այդ կունենա բազմաթիվ անախորժություններ:

Հռոմեացիները, նվաճելով երկիրը, հետևում էին նշյալ բոլոր կանոններին, հիմնում էին գաղութներ, հովանավորում թույլերին՝ այդուհանդերձ, նրանց թույլ չտալով ուժեղանալ, սանձում էին ուժեղներին ու միջոցներ ձեռք առնում, որ երկիր չթափանցի հզոր օտարերկրացիների ազդեցությունը: Կսահմանափակվեմ Հունաստանի օրինակով: Հռոմեացիներն իրենց կողմը գրավեցին աքայացիներին ու էտուացիներին, նվաստացրին մակեդոնական թագավորությունը, այնտեղից փտարեցին Անտիոքոսին: Բայց հաշվի չառնելով ոչ մի ծառայություն,

աքայացիներին ու էտուլացիներին թույլ չտվեցին ընդլայնել իրենց տիրույթները, տեղի չտվեցին Փիլիպոսի շողոքորթությանն ու նրա հետ դաշինք չկնքեցին, քանի դեռ նրան ուժաբեկ չէին արել և չնահանջեցին Հունաստանում տիրույթներ ձեռք բերելու Անտիոքոսի համառ նկրտումների առաջ: Հոռմեացիները գործում էին այնպես, ինչպես պետք է գործեն բոլոր իմաստուն տիրակալները, այսինքն՝ մտածում էին ոչ միայն ներկայի, այլև դալիքի մասին և աշխատում էին բոլոր ուժերով կանխել հնարավոր աղետները, ինչը դժվար չէր անել, եթե ժամանակին անհրաժեշտ միջոցներ ձեռք առնվեին: Եթե սպասենք աղետի վրա հասնելուն, ապա էլ ոչ մի միջոց չի օգնի, քանզի հիվանդուլթյունը կդառնա անբուժելի:

Այս երևույթը նման է թոքախտի. բժիշկներն ասում են, որ սկզբում այդ հիվանդուլթյունը դժվար է ախտորոշել, բայց հեշտ է բուժել, իսկ եթե այն աչքաթող է արված, ապա հեշտորեն է ախտորոշվում, բայց բուժելը դժվար է: Այդպես էլ պետական գործերում՝ եթե նոր սկսվող հիվանդուլթյունը ժամանակին հայտնաբերվի, ինչն անելու ընդունակ են լոկ խելացի տիրա-

կայները, ապա դրանից ազատվելը դժվար չէ, բայց եթե դա խորացել է այնքան, որ տեսանելի է բոլորին, ապա ոչ մի կերպ հնարավոր չէ դարձանել:

Հոռմեացիները կանխատեսելով աղետը, անմիջապես միջոցներ էին ձեռք առնում, և առանց հապաղելու աներկյուղ պատերազմ սկսում, քանզի գիտեին, որ չի կարելի պատերազմից իուստափել, այն կարելի է լոկ հետաձգել հօգուտ հակառակորդի: Ուստիև, նրանք Փիլիպոսի և Անտիոքոսի դեմ պատերազմ սկսեցին Հունաստանի տարածքում, որպեսզի հետո ստիպված չլինեն նրանց հետ Իտալիայում կռվել: Այդ ժամանակ դեռ հնարավորություն կար խուսափելու ինչպես մեկի, այնպես էլ մյուսի դեմ պատերազմելուց, բայց հոռմեացիները չկամեցան դա անել: Նրանց հաճո չէր մերօրյա իմաստակների սիրած ասացվածքը՝ հույսներդ դրեք բարենպաստ պահի վրա: Նրանց համար բարենպաստ էին լոկ իրենց քաջությունն ու հեռատեսությունը: Մինչդեռ հապաղումը հղի է վտանգներով, քանզի ժամանակը չարիքի հետ բերում բարիք, բարիքի հետ չարիք:

Սակայն, վերադառնանք Ֆրանսիային և

տեսնենք, թե նա կատարե՞լ է արդյոք իմ նշած պայմաններից գոնև մեկը: Ես պիտի խոսեմ ոչ թե Կարլի, այլ Լյուդովիկոսի մասին. նա ավելի երկար ժամանակ է մնացել Իտալիայում, ուստի նրա գործելակերպը մեզ ավելի տեսանելի է, - և դուք կհամոզվեք, որ նա արել է ճիշտ հակառակն այն ամենի, ինչ պետք է աներ տիրակալը սովորույթներով ու լեզվով օտար երկրում իշխելու համար:

Լյուդովիկոս արքան Իտալիա մտավ վենետիկցիների շնորհիվ, որոնք կամենալով իրենց տիրույթներն ընդլայնել, աջակցության դիմաց պահանջեցին Լոմբարդիայի կեսը: Ես այդ գործարքի համար արքային չեմ մեղադրում: Ցանկանալով թեկուզ մեկ ոտքով մտնել Իտալիա և այնտեղ չունենալով դաշնակիցներ, հատկապես այն բանից հետո, երբ Կարլի պատճառով Ֆրանսիայի առաջ փակվել էին բոլոր դռները, նա հարկադրված էր դաշինքներ կնքել առանց խտրականության: Անշուշտ, նա կարող էր հաջողութուն ակնկալել, եթե հետագայում սխալներ թույլ չտար: Նվաճելով Լոմբարդիան, նա անմիջապես վերագարձրեց Ֆրանսիայի՝ Կարլի օրոք կորցրած հեղինակությունը. Ջենովան

հպատակվեց, Ֆլորենցիացիները դաշինք առաջարկեցին, Մանտուայի մարքիզը, Ֆեռարայի դուքսը, Բենտիվոլիոյի տունը, կոմսուհի Ֆուլին, Ֆաննցայի, Պեզարոյի, Ռիմինիի, Կամբրինոյի, Պիոմբինոյի, Լուկայի, Պիզայի, Սիենայի տերերը,-բոլորն էլ բարեկամութեան հավաստացումներով շտապեցին Լյուդովիկոսի մոտ: Հենց այստեղ էլ վենետիկցիները հասկացան, թե որքան թեթեամիտ քայլ են արել՝ հանուն լոմբարդական երկու քաղաքի արքայի իշխանութեանը հանձնելով Իտալիայի երկու երրորդը:

Հիմա դատեք, թե արքան ինչ հեշտութեամբ կարող էր ամրապնդել իր գերազանցութեանը դրա համար հարկավոր էր լուկ հետևել նշված կանոններին և ապահովել գաշնակիցների անվտանգութեանը: Բազմաթիվ, բայց թույլ, վախով համակված, որը եկեղեցու, որը վենետիկցիների հանդեպ՝ այդ գաշնակիցները պարզապես ստիպված էին փնտրել նրա հովանավորութեանը: Իսկ նա կարող էր նրանց միջոցով իրեն ապահովել դեռևս ուժեղ հակառակորդներից: Սակայն, նա հազիվ էր Միլան մտել, երբ ձեռնարկեց հակառակը՝ Ալեքսանդր պապին օգնեց զավթելու Ռոմանիան, չնկատելով, որ դրանով

խարխուլում է իր հզորութիւնը, վանում դաշնակիցներին ու նրանց, ովքեր կամովին իրենց բախտը հանձնել էին նրա հովանավորութեանը: Չնկատեց նաև, որ զգալիորեն ամրապնդում է պապականութեան աշխարհիկ իշխանութիւնը, որն առանց այդ էլ ամուր էր հոգևոր իշխանութեամբ: Առաջին սխալը կատարելով, նա ստիպված էր ընթանալ նույն ուղով, այնպես որ հարկադրված եղավ անձամբ գալ Իտալիա, որպեսզի սանձի Ալեքսանդրի փառասիրութիւնն ու նրան թույլ չտա նվաճել Տոսկանան: Բայց Լյուդովիկոսի համար կարծես թե քիչ էր եկեղեցին ու ժեղացներն ու դաշնակիցներին վանելը: Ձգտելով տիրանալ Նեապոլի թագավորութեանը, նա այն կիսեց Իսպանիայի թագավորի հետ, այսինքն Իտալիա՝ իր տնօրինութեան տակ գտնվող երկիր կանչեց հավասարազոր մրցակցի, երևի նրա համար, որ դժգոհ ու պատվախնդիր մարդիկ իմանան, թե ում մոտ ապաստան փնտրեն: Վտարելով մի տիրակալի, որ կարող էր նրա հարկատուն դառնալ, նա թագավորութիւն հրավիրեց մի այլ տիրակալի, որը կարող էր հենց նրան վտարել:

Հիրավի, նվաճումների կիրքը բնական ու

սովորական բան է, և նրանց, ովքեր այդ անելիս ծանրութեթե են անում իրենց Հնարավորությունները, բոլորը հավանություն են տալիս և կամ չեն դատապարտում, բայց դատապարտման արժանի սխալ են գործում նրանք, ովքեր հաշվի չառնելով իրենց Հնարավորությունները, նվաճումների են ձգտում՝ ինչ գնով էլ որ դրանք ձեռք բերվելու լինեն: Փրանսիան պետք է փորձեր նեապոլին տիրել սեփական ուժերով, բայց նա չպիտի դրան հասներ թագավորությունը բաժան-բաժան անելու գնով: Եթե վենետիկցիների հետ Լոմբարդիան կիսելը դեռ կարելի է արդարացնել այն հանգամանքով, որ դա թագավորին թույլ տվեց հաստատվել Իտալիայում, ապա այս երկրորդ բաժանումը միայն դատապարտման է արժանի. քանզի չի կարող արդարացվել նման անհրաժեշտությամբ :

Եվ այսպես, Լյուդովիկոսը ընդհանուր հաշվով հինգ սխալ կատարեց. վտարեց մանր տիրակալներին, օգնեց, որ Իտալիայի ներսում ուժեղ տիրակալն ավելի ուժեղանա, երկիր հրավիրեց իրեն հավասարազոր օտարերկրացու, չտեղափոխվեց Իտալիա, այնտեղ գաղութներ չհիմնեց:

Այս հինգ սխալը կարող էին նրա կենդանութ-
թյան օրոք այնքան էլ կործանարար չլինել, եթե
նա չգործեր վեցերորդը՝ ոտնձգություններ
չկատարեր վենետիկցիների տիրույթների վրա:
Վենետիկին նա պիտի սաստեր դեռ մինչև եկե-
ղեցու հզորացմանը սատարելն ու իսպանացի-
ներին հրավիրելը, բայց գործելով այդ երկու
սխալները, չէր կարելի թույլ տալ, որ Վենետի-
կը կործանվի: Քանզի մնալով ուժեղ, նա ուրիշ-
ներին թույլ չէր տա գրավել Լոմբարդիան, թե-
կուզ այն պատճառով, որ ինքն էլ նրա վրա աչք
ուներ, բացի այդ, որ ոչ ոք չէր կամենա պատե-
րագմել Ֆրանսիայի հետ հանուն այն բանի, որ
Լոմբարդիան բաժին ընկնի Վենետիկին, իսկ
միաժամանակ Ֆրանսիայի ու Վենետիկի դեմ
ոչ ոք չէր համարձակվի կռվել: Եթե ինձ առար-
կեն, ասելով, թե Լյուդովիկոսը Ռոմանիան
Ալեքսանդրին, իսկ Նեապոլը Իսպանիայի թա-
գավորին է գիջել պատերազմից խուսափելու
համար, ես կպատասխանեմ նախորդ փաս-
տարկներով, այն է. չի կարելի անկարգություն-
ների վրա աչք փակել, որպեսզի խուսափես
պատերազմից, քանզի դրանից խուսափել չես
կարող, իսկ ռազմական գերազանցությունդ էլ

կկորցնես: Եթե իմ աչքը խոթեն այն, որ թագավորն իր ամուսնալուծությունը գլուխ բերելու և Ռուանի արքեպիսկոպոսին կարգինալի գլխարկ շնորհելու դիմաց էր պապին խոստացել օգնել նվաճելու Ռոմանիան, ապա դրան կպատասխանեմ այն գլխում, որտեղ խոսքը տիրակալների խոստումների և այն մասին է, թե ինչպես պետք է դրանք կատարել:

Եվ այսպես, Լյուդովիկոսը կորցրեց Լոմբարդիան որովհետև շեղվեց այն կանոններից, որոնց հետևում էին նվաճած երկիրը պահել կամեցող տիրակալները: Եվ դրանում ոչ մի անսովոր բան չկա, բնդհակառակն՝ ամեն ինչ սովորական է և օրինաչափ: Ես այդ մասին նանտում խոսել եմ Ռուանի կարգինալի հետ, երբ Վալենտինոն (ժողովուրդն այդպես էր անվանում Չեզարե Բորջային՝ Ալեքսանդր պապի որդուն) գրավեց Ռոմանիան: Կարգինալը նկատեց, որ իտալացիներն անվարժ են ռազմական գործում, ես նրան պատասխանեցի, որ Փրանսիացիներն էլ թույլ են քաղաքականության ասպարեզում, այլպես նրանք թույլ չէին տա, որ եկեղեցին այդքան հզորանա: Ինչպես փորձը ցույց տվեց, եկեղեցին ու Իսպանիան Ֆրանսի-

այի շնորհիվ Խաչիկայում ընդլայնեցին իրենց տիրույթները, իսկ Ֆրանսիան նրանց պատճառով այնտեղ կորցրեց ամեն ինչ: Այստեղից կարելի է բազմիցս հաստատված մի հետևություն անել. վա՛յ նրան, ով կբազմապատկի ուրիշի հզորությունը, քանզի հզորության հասնում են խելամտությունք կամ ուժով, և մոլորություն է կարծել, թե նա, ով հզորացել է ոչ թե իր, այլ քո արժանիքների շնորհիվ, կդառնա քո բարեկամը:

ՉԼՈՒՄ IV

Թե ինչու Ղարեհի թագավորությունը,
որը նվաճվել էր Ալեքսանդրի կողմից,
Ալեքսանդրի մահից հետո չապստամբեց
նրա հաջորդների դեմ

Խորհրդածելով այն մասին, թե ինչ ջանքեր են պահանջվում նվաճված պետությունում իշխանությունը պահպանելու համար, կարելի է միայն ապշել, թե ինչու Ալեքսանդր Մեծի ամբողջ տերությունը նրա անժամանակ մահից հետո հակառակ սպասումների ոչ միայն չլուծարվեց, այլև առանց արյունահեղության անցավ նրա հաջորդներին, ովքեր այն կառավարելիս

այլ հոգսեր չունենին սեփական փառասիրութեան պատճառով իրենց համար ստեղծած հոգսերից բացի: Ի բացատրութեան դրա, պետք է ասել, որ բոլոր միահեծան կառավորվող տերութիւնները, որքանով որ դրանք մնացել են մարդկանց հիշողութեան մեջ, բաժանվում են պետութիւնների, որտեղ տիրակալն իշխում է շրջապատված ծառաներով, որոնք նրա ողորմածութեամբ ու բարեհաճութեամբ բարձր պաշտոններ են զբաղեցնում և օգնում նրան կառավարել պետութիւնը, և պետութիւնների, որտեղ տիրակալն իշխում է բարոններով շրջապատված, որոնք կառավարում են ոչ թե տիրակալի ողորմածութեան, այլ տոհմի հնութեան շնորհիվ: Այդ բարոններն ունեն ժառանգութիւն ստացած պետութիւններ ու հպատակներ, որոնք խոնարհվում են նրանց իշխանութեան առջև և ի ծնե պարտավոր են նրանց սիրել: Այնտեղ, որտեղ տիրակալը կառավարում է ծառաների միջոցով, ունի մեծ իշխանութիւն, որովհետև հպատակներն ամբողջ երկրում ճանաչում են միայն մեկ տիրակալի, և եթե հնազանդվում են նրա ծառաներին, ապա սոսկ որպէս աստիճանավորների ու պաշտօնատար ան-

ձանց՝ նրանց նկատմամբ առանձնապես ոչ մի սեր էլ չտածելով:

Մեր ժամանակներում տարակերպ կառավարման օրինակներ են հանդիսանում թուրքական սուլթանն ու Ֆրանսիայի թագավորը: Թուրքական միապետությունը ենթարկվում է մեկ միապետի. տերություն մեջ մնացած բոլորը նրա ծառաներն են: Երկիրը բաժանված է օկրուգների՝ սանջակների, որտեղ սուլթանը կուսակալներ է նշանակում, որոնց փոխում ու վերանշանակում է ըստ իր ցանկություն: Ֆրանսիայի թագավորը, ընդհակառակն, չըջապատված է բազմաթիվ տոհմիկ ազնվականներով, որոնք ընդունելի ու սիրելի են հպատակների համար, և, բացի այդ, օժտված առանձնաշնորհումներով, որոնց վրա թագավորը չի կարող անպատիժ կերպով ռանձգություններ կատարել:

Եթե մենք համեմատենք այդ պետությունները, ապա կտեսնենք, որ սուլթանի միապետությունը դժվար է նվաճել, բայց նվաճելուց հետո հեշտ է պահել, և, ընդհակառակը, Ֆրանսիայի նման պետությունը որոշ իմաստով ավելի հեշտ է նվաճել, բայց պահելն անհամեմատ դժվար է: Սուլթանի պետությանը դժվար է տիրանալ,

պետք է խորտակեր մեկ հարվածով՝ ճակատամարտում գլխովին ջախջախելով Դարեհի զորքը: Բայց այդ հաղթանակից ու Դարեհի զոհվելուց հետո նա, նշված պատճառով, կարող էր չանհանգստանալ իր իշխանության ամրության համար: Եվ նրա հաջորդներն էլ հոգսեր չէին ունենա, եթե փոխհամաձայնության գային: Երբեք նրանց պետության մեջ այլ խռովություններ չեն ծագել, բացի նրանցից, որոնց հարուցողը հենց իրենք են եղել:

Մինչդեռ, այն պետություններում, որոնք իրենց կառուցվածքով նման են Ֆրանսիային, տիրակալի գլխին շատ ամպեր կկուտակվեն: Իսպանիայում, Ֆրանսիայում, Հունաստանում, որտեղ մանր տիրակալներ շատ կային, մերթընդ մերթ հռոմեացիների դեմ ապստամբություններ էին բռնկվում: Եվ քանի դեռ թարմ էր հիշողությունը նախկին կարգերի մասին, Հռոմի իշխանությունը դեռևս խախտտ էր: Բայց այդ հիշողության խամրելուն զուգընթաց հռոմեացիներն իրենց հզորության ու երկարատև տիրապետության շնորհիվ այդ երկրներում ավելի ու ավելի էին ամրապնդում իրենց իշխանությունը: Այնպես որ, ավելի ուշ, երբ

Հռոմեացիները կռվում էին միմյանց դեմ, կողմերից յուրաքանչյուրը պայքարի մեջ էր ներգրավում այն նահանգները, որտեղ ավելի ամուր արմատներ ուներ: Եվ տեղացիները, որոնց բնիկ տերերը բնաջնջվել էին, Հռոմեացիներից բացի այլ իշխողներ չէին ճանաչում: Եթե այս ամենը նկատի առնենք, ապա կհասկանանք, թե ինչպես էր Ալեքսանդրն այդքան հեշտությամբ իր ձեռքում պահում ասիական տերությունը, մինչդեռ Պյուռոսից և ուրիշ շատերից հսկայական ջանքեր էին պահանջվում իրենց նվաճած երկրները պահելու համար: Պատճառն այստեղ ոչ թե հաղթողի ավելի կամ պակաս քաջությունն է, այլ նվաճված պետությունների կառուցվածքի առանձնահատկությունը:

ԳԼՈՒԽ V

Ինչպես կառավարել այն քաղաքներն ու պետությունները, որոնք մինչև նվաճվելը ապրել են սեփական օրենքներով

Եթե, ինչպես ասված է, նվաճված պետությունն անհիշելի ժամանակներից ապրում է ազատ և իր օրենքներով, ապա այն պահելու երեք միջոց կա: Առաջին՝ կործանել, երկրորդ՝

բնակութեան համար տեղափոխվել այնտեղ, եր-
րորդ՝ քաղաքացիներին իրավունք տալ ապրել
իրենց օրենքներով, ընդամին նրանց վրա տուր-
քեր դնել և կառավարուժը հանձնել սակավա-
թիվ մարդկանց, որոնք կերաշխավորեին քաղա-
քի բարեկամական վերաբերմունքը տիրակալի
նկատմամբ: Այդ վստահյալ անձինք ամեն կերպ
օգնելու են տիրակալին՝ գիտակցելով, որ իշխա-
նությունը նրանից են ստացել և ուժեղ են լուկ
նրա բարեկամութեամբ ու հզորութեամբ: Ընդո-
րում, եթե ազատ ապրելու սովոր քաղաքը կոր-
ծանել չես ուզում, ապա գերադասելի է այն
պահել տվյալ բնակավայրի քաղաքացիների մի-
ջոցով:

Դիմենք Սպարտայի ու Հոռմի օրենակին:
Սպարտացիներն իրենց ձեռքում էին պահում
Աթենքն ու Թեբեն՝ այնտեղ ստեղծելով խմբիչ-
խանություն, սակայն հետագայում երկու քա-
ղաքն էլ կորցրին: Հոռմեացիները Կապուան,
Կարթագենն ու Նումանցիան պահելու համար
դրանք ավերեցին ու պահեցին իրենց իշխանու-
թյան ներքո: Հունաստանը նրանք փորձեցին
պահել սպարտացիների նման, այսինքն այնտեղ
խմբիչխանություն հաստատելով և չխլեցին

ազատութիւնն ու սեփական օրենքներով ապրելու իրավունքը, այնուամենայնիվ, անհաջողութիւն կրեցին, և, որպեսզի ամբողջ Հունաստանը չկորցնեն, հարկադրված եղան այնտեղ շատ քաղաքներ կործանել:

Քանզի իրականում չկա քաղաքին տիրելու ավելի հուսալի միջոց, քան կործանելը: Եթե մեկը զավթի վաղնջական ժամանակներից ազատութեան համը տեսած քաղաքն ու խնայի այն, քաղաքը նրան չի խնայի: Այնտեղ միշտ մի առիթ կգտնվի խռովութիւնն բարձրացնելու համար՝ հանուն ազատութեան ու հին կարգերի, որոնք մոռանալ չեն ստիպի ոչ ժամանակը, ոչ էլ նոր իշխանութեան բարի գործերը: Ինչ էլ անես, ինչքան էլ որ ջանաս, եթե չտարանջատես ու ցաքուցրիվ չանես քաղաքի բնակիչներին, նրանք երբեք չեն մոռանա ոչ երբեմնի ազատութիւնը, ոչ էլ նախկին կարգերը, և առաջին իսկ հարմար պահն ընտրելով կփորձեն դրանք վերականգնել, ինչպես արեց Պիզան Փլորենցիացիների տիրապետութեան տակ ընկնելուց հարյուր տարի հետո:

Բայց, եթե քաղաքը կամ երկիրը սովոր են ապրել տիրակալի իշխանութեան ներքո, իսկ

նրա տոհմը բնաջնջված է, ապա քաղաքի բնակիչներին դժվար է զենքի կոչել, քանզի, մի կողմից ենթարկվելու սովոր լինելով, մյուս կողմից՝ կորցրած լինելով հին տիրակալին, նրանք չեն կարող համաձայնության դալ նորի ընտրության հարցում, ոչ էլ կարող են ազատ ապրել: Այնպես որ, նվաճողը բավականաչափ ժամանակ կունենա շահելու նրանց համակրանքն ու դրանով ապահովելու իր անվտանգությունը: Մինչդեռ, հանրապետություններն ավելի լեցուն են կյանքով, խոր ատելությունք, վրեժի առավել մեծ սլաշարով: Այնտեղ երբեք չի մեռնում և հավերժ կենդանի է երբեմնի ազատության հիշողությունը: Ուստի, դրանք իշխանության ներքո պահելու ամենահուսալի միջոցը կործանելն է, կամ էլ այնտեղ բնակություն հաստատելը:

ԳԼՈՒԽ VI

Նոր պետությունների մասին, որոնք ծեռք են բերվում սեփական զենքով կամ քաջությամբ

Զարմանալի ոչինչ չկա, որ, խոսելով իշխանության նվաճման, տիրակալի և պետության

մասին, ես պիտի վկայակոչեմ մեծագույն այրե-
րի օրինակները: Մարդիկ, սովորաբար, գնում
են ուրիշների հարթած ուղիներով և գործում՝
աչքի առաջ ունենալով որևէ մեկի օրինակը,
բայց քանի որ հնարավոր չէ ոչ անշեղորեն ըն-
թանալ այդ ուղիներով, ոչ էլ քաջությամբ մը-
ցել նրանց հետ, ում ուզում ենք ընդօրինակել,
ապա խելացի մարդը պետք է ընտրի մեծագույն
մարդկանց բացած ուղիներն ու ընդօրինակի
արժանավորագույններին, որպեսզի, եթե քա-
ջության առումով չհամեմատվի էլ նրանց հետ,
ապա գոնե տոգորվի նրանց ոգով: Պետք է սո-
վորել փորձառու նետաձիգներից. նրանք տես-
նելով, որ թիրախը չափից ավելի հեռու է դը-
րված, ավելի բարձր են նշան բռնում ոչ թե, որ
նետը վեր սլանա, այլ ծանոթ լինելով աղեղի ու-
ժին, նշանն ավելի բարձր բռնելով հասնեն հե-
ռու նպատակակետին:

Այսպիսով, նոր պետություններում իշխա-
նությունը պահելը հեշտ կամ դժվար է լինում՝
կախված նոր տիրակալի քաջության աստիճա-
նից: Կարող է թվալ, որ եթե սովորական մար-
դուն իշխանություն են պարգևում քաջությու-
նը կամ բարեհաճ ճակատագիրը, ապա հենց

դրանք էլ հետագայում հավասարապես կօգնեն հաղթահարել բազում արգելքներ: Մինչդեռ, իրականում նա, ով ավելի քիչ է հույսը դնում ճակատագրի բարեհաճության վրա, նա ավելի երկար ժամանակ է մնում իշխանության ղեկի մոտ: Գործն ավելի է հեշտանում նաև նրանով, որ նոր տիրակալը, այլ տիրույթներ չունենալով, հարկադրված է բնակություն հաստատել նվաճած երկրում:

Այն այրերից, ովքեր իշխանություն ձեռք են բերել ոչ թե ճակատագրի բարեհաճությամբ, այլ անձնական քաջությամբ, որպես ամենաարժանավորներ ես կանվանեմ Մովսեսին, Կյուրոսին, Թեսևսին ու նրանց նմաններին: Ու թեև Մովսեսի մասին խոսելու անհրաժեշտություն չկա, քանզի նա սոսկ Բարձրյալի կամակատարն էր, այնուամենայնիվ, պետք է խոնարհվել այն շնորհքի առջև, որը նրան արժանացրեց աստծո հետ հաղորդակցվելու պատվին: Սակայն, անդրադառնանք Կյուրոսին և կայսրություններ նվաճողներին ու հիմնադիրներին: Անհնար է չհիանալ այդ մարդկանց մեծագործությամբ, և, մեր խորին համոզմամբ, նրանց գործերն ու օրենքները չեն զիջում Մովսեսին վերուստ

պատգամված գործերին: Խորհելով սույն այրե-
րի կյանքի ու սխրանքների մասին, համոզվում
ենք, որ ճակատագիրը նրանց լոկ դիպված է
առաքել, այսինքն տվել է մի նյութեղեն բան,
որին կարելի էր տալ ցանկացած ձև: Չլիներ
այդ դիպվածը, նրանց քաջությունը կմարեր
առանց կիրառման: Եթե նրանք չունենային
քաջություն, ապա դիպվածը կդառնար անի-
մաստ:

Մովսեսը Իսրայելի ժողովրդին չէր համոզի
գերությունից ազատագրվելու համար հետևել
իրեն, եթե հրեաներին չգտներ Եգիպտոսում՝
եգիպտացիներից ստրկացված ու կեղեքված վի-
ճակում: Հռոմուլոսը չէր դառնա Հռոմի թագա-
վոր ու պետության հիմնադիր, եթե ծնված օրից
չմատնվեր ճակատագրի քմահաճույքին, ու եթե
Այբան նրա համար խիստ նեղ չդառնար: Կյու-
րոսը չէր հասնի նման մեծության, եթե այդ ժա-
մանակ պարսիկները չարացած չլինեին միդա-
ցիների տիրապետությունից, իսկ միդացիները՝
երկարատև խաղաղության հետևանքով, թու-
լացած ու զգոնությունը կորցրած չլինեին:
Թեսեսը չէր կարող դրսևորել իր քաջությունը,
եթե աթենացիները անմիաբան չլինեին: Եվ

այսպես, այս մարդկանցից յուրաքանչյուրին մի-մի բարեբախտ դիպված է բաժին ընկել, բայց միայն արտակարգ քաջությունն է նրանց թույլ տվել օգտվել դիպվածից, ինչի շնորհիվ նրանց հայրենիքները փառաբանվել են ու ձեռք բերել բարօրություն:

Ով այդ մարդկանց նման գնում է քաջագործության ճանապարհով, նրա համար դժվար է իշխանություն նվաճելը, բայց պահելը հեշտ է: Դժվարությունն ամենից առաջ այն է, որ նրանք ստիպված են լինում մտցնել նոր օրենքներ ու կարգեր, առանց որոնց չի կարելի ստեղծել պետություն ու ապահովել սեփական անվտանգությունը: Մինչդեռ, պետք է գիտենալ, որ չկան այնպիսի գործեր, որոնց կազմակերպումն ավելի դժվար, վարումն ավելի վտանգավոր, իսկ հաջողությունն ավելի կասկածելի լինի, քան հին կարգերը նորերով փոխարինելը: Ով էլ որ հանդես գա նմանօրինակ նախաձեռնությամբ, նրան սպասում է այն մարդկանց թշնամությունը, ում ձեռնտու էին հին կարգերը, և նրանց սառը վերաբերմունքը, ում ձեռնտու են նորերը: Իսկ այդ սառնությունը մասամբ բացատրվում է այն հակառակորդի նկատմամբ ու-

նեցած երկյուղով, որի կողմն են օրենքները, մասամբ էլ՝ մարդկանց անվստահությամբ, ուր քեր իրականում չեն հավատում նորին, քանի դեռ այն չի ամրապնդվել երկարատև փորձով: Երբ հնի կողմնակիցները գործելու հնարավորություն են տեսնում, նրանք հարձակվում են կատաղաբար, մինչդեռ նորի կողմնակիցները պաշտպանվում են ծուլորեն. ահա թե ինչու նրանց վրա հենվելով, քեզ վտանգի ես ենթարկում:

Ասվածը հիմնավորապես ըմբռնելու համար, պետք է սկսել նրանից, թե անկա՞խ են արդյոք այդ վերափոխիչները, թե՞ նրանք կողմնակի օգնության կարիք ունեն, այլ կերպ ասած՝ իրենց գործի հաջողության համար նրանք պիտի համաձայնությո՞ւն խնդրեն, թե՞ կարող են ուժ գործադրել: Առաջին դեպքում նրանք դատապարտված են, իսկ երկրորդ, այսինքն ուժ գործադրելու դեպքում՝ հաղվադեպ են անհաջողություն կրում: Ահա թե ինչու բոլոր զինված մարգարեները հաղթել են, իսկ անգնները՝ զոհ դարձել: Քանզի, ի հավելումն ասվածի, պետք է նկատի ունենալ, որ մարդկանց բնույթն անկայուն է, ու, եթե նրանց քո հավա-

տին դարձնելը դյուրին է, ապա նրանց մեջ այդ հավատը պահպանելը դժվար է: Ուստի, պետք է պատրաստ լինես, որ, երբ ժողովրդի հավատը սպառվի, նրան ուժով ստիպես հավատալու: Եթե Մովսեսը, Կյուրոսը, Հռոմուլոսն ու Թեսևսը, լինեին անգեներ, չէին կարողանա երկար պահել իրենց ձեռամբ ստեղծած օրենքները: Մեր օրերում նույն բանը պատահեց եղբայր Ջիրոլամո Սավոնարոլայի հետ: Նրա մտցրած կարգերը փուլ եկան՝ հենց որ ամբոխը դադարեց հավատալ, իսկ նա միջոցներ չունեի ամրապնդելու իր հետևորդների հավատը, և դարձի բերելու հավատակորույս մարդկանց:

Այն մարդկանց ճանապարհին, ովքեր նման են թվարկածս անձանց, ծառանում են բազում դժվարություններ ու բազում վտանգներ, որոնք հաղթահարելու համար մեծ քաջություն է պահանջվում: Բայց, եթե նպատակը ձեռք է բերված, եթե տիրակալն արժանացել է հպատակների գնահատությանն ու վերացրել նախանձողներին, ապա կարելի է ասել, որ նա իր համար երկար ժամանակ ապահովել է հզորություն, հանգիստ, հարգանք ու երջանկություն:

Այսքան բարձրաշխարհիկ օրինակների շար-

քում կկամենայի տեղ տալ ավելի համեստ, սակայն համադրելի, և կարծում եմ, բավականաչափ հիմնավորված մի օրինակի: Խոսքս վերաբերում է Հիերոն Սիրակուզացուն, ով սովորական մարդուց դարձավ Սիրակուզայի թագավոր, թեպետ ճակատագիրը նրան մի բարբախտ դիպվածից բացի ուրիշ ոչինչ չէր նվիրել: Սիրակուզայի հարստահարվող բնակիչները նրան ընտրեցին իրենց զորապետ, իսկ նա իր արժանիքների շնորհիվ դարձավ նրանց թագավորը: Դեռ մինչև բարձր դիրքի հասնելը, նա աչքի էր ընկնում այնպիսի քաջությամբ, որ հին մատենագրի խոսքերով «nihil illi deerat ad regnandum praeter regnum»¹: Նա ցրեց հին աշխարհագորն ու հավաքեց նորը, խզեց հին դաշինքներն ու կնքեց նորերը: Իսկ այնպիսի հիմքի վրա, որպիսին սեփական զորքերն ու սեփական դաշնակիցներն են, նա կարող էր ցանկացած շենք կառուցել: Այնպես որ, իշխանությունը նվաճելիս նրանից պահանջվեցին ավելի մեծ ջանքեր, քան պահպանելիս:

---

1. Թագավորելու համար նրան պակասում էր լուի թագավորությունը (լատ.):

ԳԼՈՒԽ VII

Նոր պետությունների մասին, որոնք ծեռք են բերվում ուրիշի զենքով կամ ճակատագրի բարեհաճությամբ

Ովքեր թագավոր են դառնում ճակատագրի բարեհաճությամբ և ոչ թե քաջության շնորհիվ, իշխանության հասնելը դյուրին է, բայց այն պահելը՝ դժվար: Հեշտությամբ անցնելով դեպի նպատակն ընկած ամբողջ ճանապարհը, նրանք հետագայում բախվում են բաղձաթիվ դժվարությունների:

Ես խոսում եմ այն քաղաքացիների մասին, ում իշխանությունը բաժին է ընկել փողի միջոցով կամ շնորհիվ է ի նշան բարեհաճության: Դա հաճախ էր պատահում Հունաստանում, Հոնիա և Հելլենսպոնտոս քաղաքներում, որտեղ Դարեհը կառավարիչ էր նշանակում ի պետսյուր փառքի ու անվտանգության: Այդպես հաճախ է պատահել նաև Հռոմում, որտեղ պատահական մարդիկ կայսր էին հռչակվում զինվորներին կաշառելով:

Նման դեպքերում տիրակալներն ամբողջովին կախված են նրանց կամքից ու բարեհաճու-

թյունից, ում պարտական են իրենց իշխանությամբ, այսինքն՝ երկու ծայրաստիճան անկայուն և քմահաճ ուժերից: Նրանք իշխանությունն իրենց ձեռքում պահել ի վիճակի չեն և չեն էլ կարող: Ի վիճակի չեն, քանզի որտե՞ղ պիտի իշխել սովորեր ակներև շնորհքից ու քաջությունից զուրկ մարդը, որն ամբողջ կյանքում համեստ պաշտոններ է վարել: Չեն կարող նաև այն պատճառով, որ չունեն դաշնակից և հուսալի հենարան: Չգիտես որտեղից որակը լույս ընկած այդ տիրակալները, ինչպես բնության մեջ ամեն ինչ, որ ծյուծ ու շատ արագ է աճում, չեն հասցնում արմատներ ձգել ու ճյուղավորվել, այդ իսկ պատճառով էլ ոչնչանում են եղանակի առաջին հարվածից: Միայն ճշմարիտ քաջը կարող է, անսպասելիորեն բարձր դիրքի արժանանալով, ձեռքից բաց չթողնել ճակատագրի պարզևը, այսինքն տիրակալ դառնալով ստեղծել այն հիմքերը, որոնք ուրիշները ստեղծում են մինչև իշխանության հասնելը:

Քաջության շնորհիվ և բախտի քմահաճույքով բարձր դիրքի հասնելու հնարավորությունները ցույց կտամ Ֆրանչեսկո Սֆորցայի ու Չեզարե Բորջայի՝ մեզ համար հալասարա-

պես անմոռանալի օրինակներով: Ֆրանչեսկոն Միլանի դուքս դարձավ պատշաճ ձևով ցուցաբերելով մեծ քաջություն և առանց դժվարութեան իր ձեռքում պահեց մեծ ջանքերի գնով իրեն բաժին ընկած իշխանութիւնը: Չեզարե Բորջան, որին հասարակ ժողովուրդն անվանում էր դուքս Վալենտինո, իշխանութիւն ձեռք բերեց ճակատագրի շնորհիվ, որն այդքան բարձր դիրք էր պարգևել նրա հորը: Բայց հորից զրկվելով, նա զրկվեց նաև իշխանութիւնից, թեև որպես խելացի ու քաջ մարդ, գործադրեց բոլոր հնարավոր ջանքերն ու բոլոր ճիգերը, որպեսզի խոր արմատներ ձգի այն պետութիւններում, որոնք նրա համար նվաճվել էին ուրիշի գնքով և ուրիշի ճակատագրով: Քանի որ, ինչպես արդեն ասել եմ, եթե հիմքերը նախօրոք չեն գցվում, ապա մեծ քաջութեան առկայութեան դեպքում, դա կարելի է հետո էլ անել, թեկուզև շինարար վարպետի մեծ ջանքերի ու ամբողջ կառույցի համար վտանգավորութեան գնով:

Քննութեան առնելով դքսի գործելակերպը, դժվար չէ համոզվել, որ նա ամուր հիմք էր գցել ապագա հզորութեան համար, և, կարծում եմ,

ավելորդ չի լինի այդ մասին խոսել, քանզի ավելի լավ խորհուրդ չեմ տեսնում նոր տիրակալի համար: Ու եթե, այնուամենայնիվ, դքսի կառավարման շնորհքը նրան անկումից չփրկեց, ապա մեղավորը ոչ թե նա էր, այլ դժխեմ ճակատագիրը:

Ալեքսանդր VI-ը ցանկանում էր իշխանությամբ օժտել դքսին՝ իր որդուն, բայց դրա համար շատ խոչընդոտներ էր տեսնում և՛ ներկայում, և՛ ապագայում: Ամենից առաջ, նա գիտեր, որ տնօրինում է միայն այն տիրույթները, որոնք գտնվում են եկեղեցու իշխանության ներքո, բայց դրանցից մեկնումեկը դքսին տալու ցանկացած փորձի դեմ կընդդիմանային ինչպես Միլանի դուքսը, այնպես էլ վենետիկցիները, որոնք արդեն իրենց հովանավորության տակ էին առել Ֆաենցան ու Ռիմինին: Բացի այդ, գորքերն իտալիայում, հատկապես նրանք, որոնց օգնությանը կարելի էր դիմել, կենտրոնացել էին Օրսինիի, Կոլոննայի ու նրանց մանկլավիկների՝ այսինքն, այնպիսի մարդկանց ձեռքում, ովքեր զգուշանում էին պապի հզորացումից: Այսպիսով, ամենից առաջ պետք էր կազմալուծել գոյություն ունեցող

Թը ներկայացավ, նա դրանից հատորեն օգտվեց: Օրսինականները, հասկանալով, որ եկեղեցու հզորացմամբ իրենց կործանում է սպառնում, խորհուրդ գումարեցին Պերուջայի մոտ գտնվող Մաջոնա տեղավայրում: Այդ խորհուրդը դժսի համար ունեցավ բազմաթիվ աղետալի հետևանքներ. նախ՝ Ուրբինոյում սկսվեց խռովություն և ապա՝ հուզումներ առաջացան Ռոմանիայում, որոնց նա վերջ դրեց Փրանսիացիների օգնությամբ:

Վերականգնելով նախկին ազդեցությունը, դուքսը որոշեց իրեն այլևս վտանգի չենթարկելու համար չվստահել ոչ Ֆրանսիային, ոչ էլ որևէ այլ արտաքին ուժի, և դիմեց խաբեության՝ մոլորեցնելով օրսինականներին, որոնք նրա հետ հաշտվեցին սենիոր Պաոլոյի միջնորդության շնորհիվ, որին դուքսն ընդունեց հարգալիորության բազմապիսի դրսևորումներով և ընծայեց հագուստներ, ձիեր ու փող: Իսկ հետո, Սինիգալիայում օրսինականները դյուրահավատություն դրսևորելով, անձնատուր եղան: Այսպես հաշվեհարդար տեսնելով զորախմբերի պարագլուխների հետ և իր կողմը փրավելով նրանց կողմնակիցներին, դուքսն իր հզորու-

թյան համար դրեց հույժ ամուր հիմքեր: Նրա իշխանության տակ էր գտնվում ամբողջ Ռոմանիան՝ Ուրբինոյի դքսությամբ հանդերձ և, որ առանձնապես կարևոր է՝ նա վստահ էր, որ շահել է իր կառավարման օգտավետությունը գնահատող ժողովրդի համակրանքը:

Դքսի գործունեությունն այդ մասն արժանի է ուշադրության և ընդօրինակման, ուստի ես կուզենայի հատուկ կանգ առնել դրա վրա: Մինչև նվաճվելը, Ռոմանիան գտնվում էր աննշան իշխողների տիրապետության ներքո, որոնք հոգում էին ոչ այնքան իրենց հպատակների մասին, որքան թալանելու, նրանց մեջ համերաշխության փոխարեն սերմանելով անմիաբանություն: Այնպես որ, ամբողջ երկրամասն ուժասպառ էր եղել կողոպուտներից, թշնամանքից ու անօրինությունից: Նվաճելով Ռոմանիան, դուքսը որոշեց գերագույն իշխանությունը հանձնել մի հուսալի անձնավորության, երկրամասը խաղաղեցնելու և հպատակեցնելու համար և այդ նպատակի համար ընտրեց մեսսեր Ռամիրո դե Օրկոյին՝ մի խստաբարո ու վճռական մարդու, որին օժտեց անսահմանափակ լիազորություններով: Վերջինս կարճ ժամանա-

կամիջոցում խաղաղեցրեց Ռոմանիան, վերջ դրեց գժտություններին ու սարսափ տարածեց ամբողջ երկրամասում: Այդժամ դուքսը որոշեց, որ իշխանության չափից ավելի կենտրոնացումն արդեն պետք չէ, քանզի կարող է զայրացնել հպատակներին և պատվարժան մարդունախագահությամբ հիմնադրեց գործող քաղաքացիական դատարան, որտեղ յուրաքանչյուր քաղաք ներկայացված էր դատապաշտպանով: Բայց հասկանալով, որ նախկին խստություններն, այնուամենայնիվ, իր դեմ են տրամադրել ժողովրդին, նա որոշեց վերականգնել իր վարկն ու շահել հպատակների համակրանքը, նրանց ցույց տալով, որ եթե դաժանություններ, այնուամենայնիվ, եղել են, ապա դրանց մեղավորը ոչ թե ինքն է, այլ իր անգութ տեղապահը: Եվ ահա մի օր առավոտյան Չեզենայի հրապարակում նրա հրամանով դրեցին մեսսեր Ռամիրո դե Օրկոյի երկու կես արված մարմինը՝ արյունոտ թրի ու կոճղի կողքին: Այդ վայրագ տեսարանը միաժամանակ և՛ դոհացրեց և՛ ապշեցրեց ժողովրդին:

Բայց վերադառնանք նրան, ինչից շեղվեցինք: Այսպիսով, դուքսն ունեցավ իր զինվոր-

ներն ու ջախջախեց իր հարևան գորքերի մի մասը, որ իր համար սպառնալիք էր: Դրանով հաստատեց իր հզորութիւնն ու մասամբ ապահովեց իր անվտանգութիւնը: Հիմա նրա ճանապարհին կանգած էր միայն Ֆրանսիայի թագաւորը, որն ուշացումով նկատելով իր սխալը, արդեն նոր նվաճումներ չէր հանդուրժի: Ուստի, դուքսն սկսեց նոր դաշնակիցներ փնտրել և իրեն խուսափողաբար դրսևորել Ֆրանսիայի նկատմամբ հենց այն ժամանակ, երբ Ֆրանսիացիներն արշավանք սկսեցին Նեապոլի ուղղութեամբ՝ Գաետան պաշարած իսպանացիների դեմ: Նա մտքին դրել էր կապագերծ լինել Ֆրանսիայից, և դա նրան կհաջողվեր, եթե Ալեքսանդր պապն ավելի երկար ապրեր:

Այսպիսին էին դքսի գործողութիւնները ներկայում: Իսկ ինչ վերաբերում էր ապագային, ապա նրա գլխավոր մտահոգութիւնն այն էր, թե ով է լինելու Ալեքսանդրի հնարավոր փոխարինողը, որը կարող էր ոչ միայն իրեն բարեկամաբար չզպահել, այլև խլել այն ամենն, ինչ դքսին տվել էր Ալեքսանդրը: Դրանից խուսափելու համար նա մտածեց նախազգուշութեան չորս միջոց. առաջին՝ ընտանիքների հետ միա-

սին ոչնչացնել իր սնանկացրած իշխողներին, որպեսզի նոր պապին առիթ չտա հանդես գալու նրանց պաշտպանությամբ, երկրորդ՝ իր կողմը գրավել հռոմեացի նորիւներին, որպեսզի նրանց աջակցությամբ դսպի Ալեքսանդրի ապագա հաջորդին, երրորդ՝ կարգինալների կուլեգիայում հնարավորին չափ ավելի շատ հավատարիմ մարդիկ ունենալ, չորրորդ՝ մինչև Ալեքսանդր պապի մահը իր տիրույթներն այնքան ընդարձակել, որ կարողանա ինքնուրույնաբար դիմակայել առաջին իսկ արտաքին հարվածին: Երբ Ալեքսանդրը մահացավ, դուքսն արդեն կատարել էր իր ծրագրի մասերից երեքը, իսկ չորրորդը մոտ էր ավարտին: Իր սնանկացրած իշխողներից նա սպանեց բոլոր նրանց, ովքեր նրա ձեռքն ընկան, լոկ քչերին հաջողվեց փրկվել, հռոմեացի նորիւներին հակեց իր կողմը, կուլեգիայում իր համար ապահովեց կարգինալների մեծ մասի համակրանքը: Ինչ վերաբերում է տիրույթների ընդարձակմանը, ապա մտադրվելով դառնալ Տոսկանայի տիրակալ, նա հասցրեց նվաճել Պերուջան ու Պիոմբինոն և իր հովանավորության տակ առնել Պիզան: Արդեն այդ ժամանակ նա կարող էր էլ չվախենալ Ֆրանսիա-

յից: Իսկ այն բանից հետո, երբ իսպանացիները ֆրանսիացիներին վերջնականապես դուրս մղեցին Նեապոլի թագավորությունից, և՛ մեկը, և՛ մյուսը ստիպված եղան փնտրել դժստ բարեկամությունը, այնպես որ՝ ևս մի քայլ, և նա կնվաճեր Պիզան: Որից հետո անմիջապես կհանձնվեին Սիենան և Լուկան, մասամբ՝ վախից, մասամբ՝ ի հեճուկս ֆլորենցիացիների: Իսկ իրենք՝ ֆլորենցիացիները, կընկնեին անելանելի վիճակի մեջ: Եվ այդ ամենը կարող էր կատարվել դեռևս մինչև այն տարվա վերջը, երբ մահացավ Ալեքսանդր պապը, ու եթե կատարվեր, ապա դուքսն այնպիսի հզորություն և ազդեցություն ձեռք կրերեր, որ ոչ մեկի հովանավորության կարիքն էլ չէր զգա և կախում չէր ունենա ուրիշի գեներից կամ ուրիշի բարեհաճությունից՝ լիովին ապավինելով սեփական քաջությանն ու ուժին: Սակայն, դուքսն առաջին անգամ սուրը մերկացրել էր հոր մահից ընդամենը հինգ տարի առաջ: Եվ հասցրեց իշխանությունն ամբողջապես լուրջ մեկ պետությունում՝ Ռոմանիայում, մնալով մյուսներին տիրելու կես ճանապարհին, երկու ահեղ թշնամական բանակների արանքում ու մահացու հիվանդ:

Բայց այնպիսի անգուսպ քաջությամբ ու խիզախությամբ էր դուքսն օժտված, այնքան հմուտ էր մարդկանց իր կողմը գրավելու և վերացնելու գործում, այնքան ամուր էին կարճ ժամանակամիջոցում նրա ստեղծած իշխանության հիմքերը, որ նա կարող էր հաղթահարել ցանկացած դժվարություն, եթե նրան երկու կողմից չսեղմեին թշնամական բանակները կամ չնեղեր հիվանդությունը: Որ նրա իշխանությունը խարսխված էր ամուր հիմքի վրա, դրանում մենք համոզվեցինք. Ռոմանիան ավելի քան մեկ ամիս պատսպարեց նրան, Հռոմում, գտնվելով մահամերձ վիճակում, նա, այնուամենայնիվ, անվտանգություն մեջ էր: Բալյոնին, Օրսինին և Վիտելին այնտեղ հայտնվելով, այդպես էլ կողմնակիցներ չգտան: Նրան հաջողվեց պապ ընտրել տալ եթե ոչ նրան, ում նա ուզում էր, ապա գոնե ո՛չ նրան, ում չէր ուզում: Եթե դուքսը մահամերձ չլիներ. այն ժամանակ, երբ մահացավ Ալեքսանդր պապը, նա հեշտությամբ կհաղթահարեր բոլոր խոչընդոտները: Հուլիոս II պապի ընտրության օրերին նա ինձ ասաց, որ ամեն ինչ նախատեսել էր ի դեպս հոր մահվան, գտել էր բոլոր իրադրություններից դուրս գա-

լու ելքը, սակայն մի բան չէր կանխատեսել՝
այն, որ այդ ժամանակ ինքն էլ գամված կլինի
անկողնուն:

Քննելով դքսի գործողությունները, ես չեմ
գտնում մի բան, ինչի համար նրան կարելի էր
հանդիմանել, ավելին, իմ կարծիքով, նա կարող
է օրինակ ծառայել բոլոր նրանց համար, ովքեր
իշխանություն են ստանում ճակատագրի բա-
րեհաճությունը կամ ուրիշի ղեկավարով: Քանզի,
ուսննալով մեծ ծրագիր ու վեհ նպատակ, նա
չէր կարող այլ կերպ գործել: Միայն Ալեքսանդր-
րի անժամանակ մահն ու իր հիվանդությունը
նրան խանգարեցին իրագործել մտահղացում-
ները: Այսպիսով, նրանք, ում նոր պետություն-
նում անհրաժեշտ է թշնամիներից պաշտպանվել
բարեկամներ ձեռք բերել, հաղթել ուժով կամ
խորամանկությամբ, ժողովրդին՝ երկյուղ ու
սեր, իսկ զինվորներին՝ հնազանդություն ու
հարգանք ներշնչել, ուսննալ նվիրված ու հու-
սալի գորք, վերացնել այն մարդկանց, ովքեր
կարող են վնասել կամ պետք է վնասեն, բարե-
փոխել հին կարգերը, ձերբազատվել անհուսա-
լի զորքից ու ստեղծել սեփականը, հանդես բե-
րել դաժանություն ու գթասրտություն, մեծա-

Հոգութիւնն ու շռայլութիւնն և, վերջապես, իշխողների ու արքաների հետ այնպես բարեկամութիւն անել, որ նրանք կամ քաղաքավարութեամբ ծառայութիւններ մատուցեն, կամ խուսափեն հարձակումներից, բոլոր այդ մարդիկ ավելի վառ օրինակ չեն գտնի, քան դքսի գործերը:

Նրան կարելի է միայն մի բանում մեղադրել՝ Հուլիոսին եկեղեցու ղեկավար ընտրելու հարցում: Այստեղ նրա հաշվարկները սխալ դուրս եկան, որովհետև, եթե նա չկարողացավ անցկացնել իր ցանկալի մարդուն, ապա կարողացավ, ինչպես արդեն ասվել է, բացարկել անցանկալիին: Իսկ եթե այդպես է, ապա ոչ մի դեպքում պետք չէր պապական իշխանութեանը մոտ թողնել այն արքեպիսկոպոսներին, ովքեր նրանից նախկինում կամ վիրավորված էին, կամ էլ, ընտրվելու դեպքում, կարող էին նրանից ապագայում վախենալ: Քանզի մարդիկ վրեժ են լուծում կամ վախից կամ ատելութիւնից դրդված: Նրանից վիրավորվածների թվում էին Սան Պետրո ին Վինկուլան, Կոլոննան, Սան Զորջոն, Ասկանիոն, իսկ մյուսները գահ բարձրանալով կունենային նրանից վախենալու

պատճառներ: Բացառութիւն էին կազմում իսպանացիներն ու Ռուանի արքեպիսկոպոսը, առաջինները՝ ազգակցական կապերի ու պարտավորութիւնների, իսկ երկրորդը՝ իր թիկունքին կանգնած Ֆրանսիական թագավորութեան հզորութեան պատճառով: Ուստի, նախ անհրաժեշտ էր հոգ տանել, որ ընտրվի իսպանացիներից որևէ մեկը, իսկ դրա անհնարինութեան դեպքում՝ Ռուանի արքեպիսկոպոսը, և ոչ մի դեպքում՝ Սան Պետրո ին Վինկուլան: Մոլորութեան մեջ է նա, ով կարծում է, թե նոր լավութիւնները կարող են այս աշխարհի հզորներին ստիպել մոռանալ հին վիրավորանքները: Այնպես որ, դուքսը սխալ թույլ տվեց, ինչն էլ ի վերջո նրան կործանեց:

ԳԼՈՒԽ VIII

Նրանց մասին, ովքեր իշխանության են հասնում ոճրագործությամբ

Կա տիրակալ դառնալու ևս երկու միջոց, որոնք կապ չունեն ոչ ճակատագրի բարեհաճութեան, ոչ էլ քաջութեան հետ: Դրանց մասին լռելը, կարծում եմ, ճիշտ չի լինի, թեև դրանցից

մեկին տեղին կլինեն անդրադառնալ այնտեղ, որտեղ խոսվելու է հանրապետությունների մասին: Ես նկատի ունեմ այն դեպքերը, երբ սովորական մարդը գերագույն իշխանության է հասնում հանցագործության ճանապարհով կամ իր հանդեպ համաքաղաքացիների բարեհաճության շնորհիվ: Խոսելով առաջին միջոցի մասին, կվկայակոչեմ երկու դեպք. մեկն՝ անցյալից, մյուսը՝ ժամանակակից կյանքից և դրանով կսահմանափակվեմ, քանզի ենթադրում եմ, որ այդ երկուսը բավական են օրինակներ փնտրողների համար:

Սիցիլացի Ադաթոկեսը դարձավ Սիրակուզայի արքա, թեև ուներ ոչ միայն հասարակ, այլև ստորակարգ ու արհամարհելի կոչում: Նա ծնվել էր բրուտի ընտանիքում, վարում էր անազնիվ կյանք, բայց պատանեկությունից աչքի էր ընկնում հոգեկան ու մարմնական այնպիսի ուժով ու քաջությամբ, որ մտնելով զինվորական ծառայության, ժամանակի ընթացքում հասավ Սիրակուզայի պրետորի աստիճանին: Այդ պաշտոնում հաստատվելով, նա որոշեց դառնալ Սիրակուզայի տիրակալ, և, այդպիսով, սեփականել այն, ինչը հոժարակամ

վատահավել էր նրան: Այդ մտադրութեան մասին տեղյակ պահելով Համիլկար Կարթագենցուն, որն այդ ժամանակ գտնվում էր Սիցիլիայում, նա մի առավոտ Սիրակուզայի ժողովրդին ու սենատը հրավիրեց, քննարկելու իբր հանրապետութեանը վերաբերող գործեր և, երբ բոլորը հավաքվեցին, նրա զինվորները պայմանավորված նշանի համաձայն կոտորեցին բոլոր սենատորներին ու ժողովրդի ամենահարուստ ներկայացուցիչներին: Նման հաշվեհարդարից հետո Աղաթոկեսն սկսեց իշխել՝ քաղաքացիների կողմից չհանդիպելով անգամ նվազագույն դիմադրութեան: Ու թեև նա երկու անգամ պարտվեց կարթագենցիներից և նույնիսկ պաշարված էր նրանց զորքերով, այնուամենայնիվ, ոչ միայն չհանձնեց քաղաքը, այլև մարդկանց մի մասին թողնելով այն պաշտպանելու, մյուս մասի հետ ներխուժեց Աֆրիկա և կարճ ժամանակում Սիրակուզան պաշարումից ազատելով կարթագենցիներին ստիպեց գնալ ծայրահեղ քայլի՝ պայմանագիր կնքել, համաձայն որի, նրանք սահմանափակվելով Աֆրիկայում ունեցած տիրույթներով, Սիցիլիան զիջում էին նրան:

Եթե խորը մտածենք, Ադաթոկլեսի կյանքում ու գործերում ոչինչ կամ գրեթե ոչինչ չենք գտնի, որը նրան բաժին ընկած լիներ ճակատագրի բարեհաճությամբ, քանի որ, ինչպես արդեն ասվել է, նա իշխանության հասավ ոչ թե ինչ-որ մեկի հովանավորությամբ, այլ զինվորական ծառայության շնորհիվ, ինչը կապված է բազում վտանգների ու զրկանքների հետ: Նա իշխանությունն իր ձեռքում պահեց համարձակ գործողություններով, դրսևորելով վճռականություն ու խիզախություն: Եվ, այնուամենայնիվ, քաջություն էլ չի կարելի անվանել համաքաղաքացիների սպանությունը, դավաճանությունը, ուխտագրծությունը, դատանությունն ու անմարդկայնությունը: Այդ ամենով կարելի է իշխանության հասնել, բայց փառքի՝ երբեք: Այնպես որ, եթե նրա մասին դատենք ըստ այն քաջության, որով նա ելնում էր վտանգի դեմ հանդիման, ըստ հոգեկան կորովի, որի շնորհիվ նա դիմակայում էր դժվարություններին, ապա նա հազիվ թե զիջի ցանկացած փառապանծ զորապետի, բայց հիշելով նրա դատանությունն ու անմարդկայնությունը և նրա բոլոր ոճրագործությունները, մենք չենք

կարող նրան հավասարեցնել մեծագործ մարդկանց: Այսպիսով, չի կարելի ճակատագրի բարեհաճությանը կամ քաջությանը վերագրել այն, ինչը ձեռք է բերվել առանց մեկի կամ մյուսի:

Արդեն մեր ժամանակներում, Ալեքսանդր պապի օրոք տեղի ունեցավ մի ուրիշ դեպք: Օլիվերոտտոն, որը ծնվել էր Ֆերմոյում, մանուկ հասակում որբանալով, մեծացավ քեռու՝ Զովաննի Ֆոլյանիի տանը: Տակավին պատանի, նա զինվորական ծառայության մտավ Պաոլո Վիտելլիի մոտ, այն հուլիսով, որ զինվորական գործը յուրացնելով, զորքերում կզբաղեցնի մի պատվավոր տեղ: Պաոլոյի մահից հետո նա տեղափոխվեց նրա եղբոր՝ Վիտելոցոյի մոտ, և շատ շուտով, խելացի, ուժեղ և քաջ մարդ լինելով, բանակում դարձավ առաջին դեմքը: Սակայն, գտնելով, որ ուրիշներին ենթարկվելն իր համար նվաստացուցիչ է, որոշեց Վիտելլիի համաձայնությունը և համաքաղաքացիներից մի քանիսի օժանդակությամբ տիրանալ Ֆերմոյին: Այդ մարդիկ հայրենիքի ստրկությունը գերադասում էին նրա ազատությունից: Զովաննի Ֆոլյանիին հղած նամակում նա գրում է, որ

բազմամյա բացակայությունից հետո կուզենար այցելել քեռուն ու հարազատ վայրերը և միաժամանակ պարզել ժառանգության չափերը: Իր գործերում նա փառքից բացի այլ բանի մասին չի մտածել և ցանկանալով համաքաղաքացիներին ապացուցել, որ ժամանակն իզուր չի վատնել, խնդրում է, որ հարյուր ձիավորից բաղկացած շքախմբով, իր ընկերներին ու ծառաներին թույլ տան քաղաք մտնել պատվավոր ձևով: Ֆերմոյի բնակիչները իրենց հերթին թող չմերժեն նրան պատվավոր ընդունելություն ցույց տալ, ինչը հաճելի կլիներ ոչ միայն իրեն, այլև իր հորը փոխարինած քեռուն: Զովաննի Ֆոլյանին կատարեց ազգականի խնդրանքն ու հոգ տարավ, որ քաղաքացիները նրան ընդունեն հարգ ու պատվով:

Տեղավորվելով իր տանը, նա սպասեց մի քանի օր, մինչև որ կավարտվեին ծրագրված շարագործության նախապատրաստությունները, և ճոխ խնջույք կազմակերպեց՝ հրավիրելով Զովաննի Ֆոլյանիին ու Ֆերմոյի բոլոր անվանի մարդկանց: Երբ խրախճանքն ավարտվեց, Օլիվերոտտոն գիտավորյալ վտանգավոր խոսակցություն բացեց Ալեքսանդր պապի և նրա որ-

դու՝ Չեզարեի դորձերի ու նրանց մեծության մասին: Բայց, երբ Ջովաննին և մյուսները սկսեցին նրան պատասխանել, նա հանկարծ տեղից ելնելով հայտարարեց, թե նման խոսակցություններն ավելի լավ կլինի թաքուն տեղում շարունակել և ուղղվեց դեպի խորքի սենյակները, ուր նրա հետևից գնացին քեռին ու մյուս անվանի մարդիկ: Սակայն, նրանք դեռ չէին հասցրել նստել, երբ դուրս վազեցին դարանակալած զինվորներն ու կոտորեցին բոլոր ներկաներին: Այդ կոտորածից հետո ձիավոր Օլիվերոտտոն սլացավ ամբողջ քաղաքով մեկ և պայտում պաշարից բարձրագույն մագիստրատը, որն էլ վախենալով, հնազանդվեց ու հիմնեց նոր կառավարություն: Օլիվերոտտոն հռչակվեց քաղաքի տիրակալ:

Ոչնչացնելով նրանց, ովքեր դժգոհություն պատճառով կարող էին իրեն վնասել, Օլիվերոտտոն իր իշխանությունն ամրապնդեց ռազմական ու քաղաքացիական նորամուծություններով և այդ ժամանակից ի վեր ոչ միայն Ֆերմոյում անվտանգություն ձեռք բերեց, այլև պատուհաս դարձավ բոլոր հարևանների համար: Նրան քաղաքից դուրս բերելը նույնքան

դժվար էր, որքան և Աղաթոկլեսին, եթե նրան խորամանկությամբ չգերազանցեր Չեզարե Բորջան, որը Սինիգալիայում, ինչպես արդեն ասվել է, ծուղակը գցեց Օրսինիի ու Վիտելիի պորախմբերի պետերին: Օլիվերոտտոն այնտեղ գնաց քաջության ու ոճրագործության հարցերում իր ուսուցիչ Վիտելոցոյի հետ. այնտեղ էլ նրա հետ միասին խեղդամահ եղավ, ինչը տեղի ունեցավ նկարագրված հայրասպանությունից մեկ տարի հետո:

Ոմանք կարող են չհասկանալ, թե ինչու է Աղաթոկլեսին ու նրա նմաններին հաջողվել դաժանությամբ ու դավաճանությամբ իրենց համար ուղի հարթելով, երկար տարիներ բարեհաջող կյանք վարել հայրենիքում, իրենց պաշտպանել արտաքին թշնամիներից, չդառնալ համաքաղաքացիների նյութած դավադրության զոհ, մինչդեռ շատ ուրիշների չի հաջողվել իշխանությունը դաժանության միջոցով պահպանել նույնիսկ խաղաղ, էլ չենք ասում՝ պատերազմական խառը ժամանակներում: Անշուշտ, դաժանություն էլ կա, դաժանություն էլ: Դաժանությունը լավ է իրագործվում այն դեպքերում, եթե թույլատրելի է վատը լավ անվանել,

երբ այն դրսևորում են միանգամից ու անվտանգության նկատառումներով՝ չկորցնելով չափի զգացումը: Եվ ըստ հնարավորին այն ծառայեցնում են հպատակների օգտին: Իսկ վատ է իրագործվում այն դեպքերում, երբ հաշվեհարդարները սկզբում հազվադեպ են պատահում, բայց ժամանակի ընթացքում պակասելու փոխարեն ավելի հաճախակի են դառնում: Առաջին եղանակով գործելու դեպքում Աղաթոկյեսի նման աստծո ու մարդկանց օգնությամբ կարելի է պահպանել իշխանությունը, գործելով երկրորդ եղանակով՝ անտարակույս ոչ:

Սրանից հետևում է, որ նա, ով պետություն է նվաճում, պետք է նախապատրաստի բոլոր շարագործություններն ու միանգամից գլուխ բերի՝ այլևս դրանց չվերադառնալու համար և ոչ թե ամեն օր շարունակի անել նույն բանը: Այդժամ մարդիկ կամաց-կամաց կհանդարտվեն, իսկ տիրակալը կկարողանա բարիք գործելով, աստիճանաբար նվաճել նրանց համակրանքը: Ով որ այլ կերպ վարվի անվճռականության կամ անմտության պատճառով, նա արդեն էլ երբեք սուրբ պատյանը չի դնի ու էլ երբեք չի կարողանա ակնկալել իր հպատակների աջակ-

ցությունը, որոնց հանգիստը խաթարվել է նոր ու անվերջ փորձություններով: Այնպես որ, մարդկանց ցավ պետք է պատճառել միանգամից. որքան հազվադեպ է դա համտեսվում, այնքան քիչ է դրանից սպասվող վտանգը, իսկ բարեգործությունները պետք է անել չնչին չափաբաժիններով, որպեսզի ավելի լավ համտեսվեն: Իսկ ամենմակարեորը տիրակալի համար այն է, որ նա պետք է հպատակների հետ այնպես վարվի, որ ոչ մի իրադարձություն՝ վատ, թե լավ, նրան չստիպի իր վերաբերմունքը փոխել նրանց նկատմամբ, քանի որ, եթե վրա հասնեն դժվար ժամանակներ, չարիք գործելն արդեն ուշ է, իսկ բարիք գործելն անօգուտ, որովհետև կհամարեն, որ դա հարկադրյալ է արվում և երախտագիտությամբ չեն հատուցի:

ԳԼՈՒԽ IX

Քաղաքացիական մենիշխանության մասին

Հիմա անցնեմ այն դեպքերին, երբ մարդն իր հայրենիքի տիրակալ է դառնում ոչ թե ոճրագործությունների ու անօրինականությունների ճանապարհով, այլ համաքաղաքացիների հո-

ժար կամքով, ինչի համար պահանջվում է, իսկն ասած, ոչ թե քաջություն կամ հաջողություն, այլ ավելի շուտ՝ հաջողակ խորամանկություն:

Հարկ է նշել, որ այդպիսի մենիչխանությունը, որը կարելի է քաղաքացիական անվանել, հիմնվում է ազնվականության, կամ ժողովրդի պահանջով: Քանզի չկա մի քաղաք, որտեղ հակասության մեջ չլինեն այս երկու խավերը: Ազնվականությունն ուզում է իրեն ենթարկել ու կեղեքել ժողովրդին, իսկ ժողովուրդը չի ցանկանում ճնշվել ու կեղեքվել, ուստի այդ երկու խավերի բախումը լուծվում է երեք ճանապարհով՝ մենիչխանությամբ, անիչխանությամբ կամ ազատությամբ:

Մենիչխանությունը հիմնվում է ազնվականության կամ ժողովրդի կողմից՝ նայած թե նրանցից ում է առաջինը հարմար առիթ ներկայանում: Ազնվականությունը, տեսնելով, որ չի կարող դիմակայել ժողովրդին, իր շարքերից մեկին գահ բարձրացնելով, նրան հռչակում է տիրակալ՝ նրա թիկունքում իր ցանկություններին հագուերդ տալու նպատակով: Ծիշտ նույն կերպ էլ ժողովուրդը, տեսնելով, որ չի կարողանում դիմադրել ազնվականությանը, գահ է

բարձրացնում որևէ մեկին՝ պատասպարվելու նրա իշխանության ներքո: Ազնվականության օգնությամբ իշխանությունն ձեռք բերած տիրակալի համար ավելի դժվար է պահպանել իշխանությունը, քան նրա, ում ժողովուրդն է իշխանության հասցրել: Քանի որ, եթե տիրակալը շրջապատված է ազնվականներով, որոնք իրենց նրան հավասար են համարում, նա չի կարող ոչ հրամայել, ոչ էլ ինքնուրույնաբար գործել: Մինչդեռ նա, ում ժողովուրդն է իշխանության բերել, իշխում է մենակ, և նրա կողքին չկա կամ գրեթե չկա մեկը, որը համարձակվի չենթարկվել նրան: Ընդամին, անհնար է ազնվորեն, առանց մյուսներին նեղացնելու, բավարարել ազնվականների պահանջները, բայց ժողովրդի պահանջները բավարարել կարելի է, որովհետև ի տարբերություն ազնվականության, ժողովրդի նպատակն ավելի ազնիվ է: Ազնվականությունն ուզում է կեղեքել ժողովրդին, իսկ ժողովուրդը չի ուզում կեղեքվել: Ավելացնեմ, որ թշնամաբար տրամադրված ժողովրդին անհնար է հնազանդեցնել, որովհետև նա բազմաբյուր է, իսկ ազնվականությանը կարելի է, որովհետև սակավաթիվ է: Ժողովուրդը, վատագույն դեպ-

քում, երես կթեքի տիրակալից, մինչդեռ թշնամաբար տրամադրված ազնվականութիւնը ոչ միայն երես կթեքի, այլև նույնիսկ կելնի նրա դեմ, քանզի ազնվականութիւնը հեռատես է, խորամանկ, նախօրոք է ծրագրում նահանջի ուղիներ, և գիտի՝ ինչպես հաճոյանալ ավելի ուժեղներին: Ավելացնեմ նաև, որ տիրակալը չի կարող ժողովուրդ ընտրել, բայց ազնվականների մեջ կարող է ընտրութիւն կատարել, քանզի նա օժտված է պատժելու և ներում շնորհելու, իրեն մերձավոր դարձնելու կամ շնորհագրկելու իրավունքով:

Փորձեմ այս վերջին մասն ավելի հանդամանորեն բացատրել: Ազնվականների հետ պետք է վարվել այնպես, ինչպես որ նրանք են քեզ հետ վարվում: Իսկ նրանք կարող են դրսևորել երկու գործելակերպ՝ կամ ցույց տալ, որ պատրաստ են կիսել տիրակալի ճակատագիրը, կամ՝ ոչ: Առաջիններին, եթե նրանք շահադետ չեն, պետք է հարգել ու սիրաշահել, իսկ ինչ վերաբերում է երկրորդներին, ապա այստեղ պետք է տարբերել երկու դրդապատճառ: Եթե այդ մարդիկ իրենց այդպես են դրսևորում փոքրոգության կամ բնածին անվճռականության պատ-

ճառով, այդպիսիներին պետք է օգտագործել, առավել ևս, եթե նրանք հմուտ են որևէ գործում: Իսկ եթե նրանք միտումնավոր կերպով ու պատվասիրությունից դրդված են այդպես վարվում, ապա դա նշանակում է, որ իրենց մասին ավելի շատ են հոգում, քան տիրակալի: Այդ ժամանակ նրանցից պետք է զգուշանալ ու վախենալ ոչ պակաս, քան բացահայտ հակառակորդներից, քանզի փորձության պահին նրանք միշտ կօգնեն տապալել տիրակալին:

Այնպես որ, եթե տիրակալն իշխանությունը ձեռք է բերել ժողովրդի օգնությամբ, պետք է աշխատի չկորցնել նրա համակրանքը, ինչն ամենևին էլ դժվար չէ, որովհետև ժողովուրդը լուր պահանջում է, որ իրեն չկեղեքեն: Բայց, եթե տիրակալին, հակառակ ժողովրդի ցանկության, գահ է բարձրացրել ազնվականությունը, ապա նրա առաջնահերթ գործը պիտի լինի շահել ժողովրդի համակրանքը, ինչը նույնպես դժվար չէ, եթե նրան առևի իր հովանու ներքո: Մարդիկ, եթե մի լավ բան են տեսնում նրանց կողմից, ումից չարիք էին սպասում, առանձնահատուկ ձևով են կապվում բարերարի հետ: Այս դեպքում ժողովուրդն ավելի շատ կհա-

մակրի տիրակալին, քան այն դեպքում, եթե ինքը նրան հասցրած լիներ իշխանության: Իսկ ժողովրդի աջակցությունը կարելի է ստանալ տարբեր միջոցներով, որոնք ես չեմ քննարկի, քանի որ դրանք առանձին դեպքերում տարբեր են և չեն կարող ստորագաս լինել որևէ որոշակի կանոնի:

Իբրև եզրափակում ասեմ, որ տիրակալը պետք է հաշտ լինի ժողովրդի հետ, այլապես բախտորոշ իրավիճակում կզրկվի իր գահից: Սպարտայի տիրակալ Նաբիդոսը դիմակայեց ամբողջ Հունաստանի և հռոմեական հաղթական զորքերի պաշարմանը՝ փրկելով հայրենիքն ու իշխանությունը. և դա այն դեպքում, երբ մոտալուտ վտանգից առաջ նրանից պահանջվեց հաշվեհարդար տեսնել ընդամենը մի քանի հոգու հետ, մինչդեռ, եթե նա թշնամություն ունենար ամբողջ ժողովրդի հետ, չէր կարող սահմանափակվել քչով: Եվ թող ինձ չառարկեն այն ծամծամված ասացվածքով, թե իբր հույսը դնել ժողովրդի վրա՝ նույնն է, թե ավազի վրա տուն շինել: Ասացվածքը ճիշտ է, երբ խոսքը սովորական քաղաքացու մասին է, որն ապավինելով ժողովրդին, հույս է փայփայում, թե ժո-

ղովուրդն իրեն կփրկի, եթե նա թշնամիների կամ մագիստրատի ձեռքն ընկնի: Այստեղ իսկապես որ կարելի է խաբվել, ինչպես խաբվեցին Գրաքոսը Հռոմում կամ մեսսեր Ջորջո Սկալին Ֆլորենցիայում: Բայց, եթե ժողովրդի մեջ հենարան է փնտրում այն տիրակալը, որը ոչ թե խնդրում, այլ հրամայում է, ընդամին՝ անվախ է, փորձության պահին հոգու կորովը չի կորցնում, չի զլանում պաշտպանության համար անհրաժեշտ նախապատրաստություններ անել և կարող է իր կարգադրություններով ու արիությամբ խանդավառել շրջապատողներին, նա երբեք չի խաբվի ժողովրդի հարցում և կհամոզվի, թե որքան ամուր է այդ հենարանը:

Սովորաբար, նման դեպքերում տիրակալի դիրքը վտանգվում է քաղաքացիական կարգերից անսահմանափակ իշխանության անցնելու ժամանակ, քանի որ տիրակալները ղեկավարում են մագիստրատի միջոցով կամ միահեծան կերպով: Առաջին դեպքում տիրակալի վիճակը երբրուն է ու խոցելի, քանի որ նա լիովին կախված է մագիստրատի անդամների կամքից: Նրանք ի զորու են ցանկացած և, առավել ևս, ճակատագրական պահի նրան զրկել իշխանու-

թյունից, այսինքն՝ կարող են ելնել նրա դեմ կամ չկատարել նրա կարգադրությունները: Եվ այստեղ, վտանգի դեմ-հանդիման, տիրակալն արդեն չի կարող իր համար բացարձակ իշխանություն ապահովել, որովհետև քաղաքացիներն ու հպատակները սովոր լինելով կատարել մագիստրատի կարգադրությունները, արտասովոր իրավիճակում չեն ենթարկվի տիրակալի հրամաններին: Այդ պատճառով էլ նման պարագայում տիրակալը միշտ կզգա հուսալի մարդկանց պահանջ, քանզի չի կարելի հավատ ընծայել խաղաղ ժամանակ տեսածիդ, երբ քաղաքացիները զգում են պետութայն կարիքը և յուրաքանչյուրը շտապում է հավաստիացումներ անել քանի դեռ մահվան շունչը չի զգացել, պատրաստակամություն է հայտնում իր կյանքը զոհել հանուն տիրակալի, բայց, երբ պետությունը վտանգի պահին զգում է իր քաղաքացիների կարիքը, նրանցից քչերն են հրապարակ գալիս: Եվ նման պահը վտանգավոր է նրանով, որ պատահում է միայն մեկ անգամ: Ուստի, իմաստուն տիրակալը պետք է միջոցներ ձեռք առնի, որպեսզի քաղաքացիները միշտ և ցանկացած պարագայում զգան տիրակալի ու պե-

տության կարիքը: Միայն այդ դեպքում նա կարող է հույս դնել նրանց հավատարմության վրա:

ՉԼՈՒՆ X

Ուրիշ ինչպես պետք է չափել պետության ուժը

Ուսումնասիրելով պետությունների առանձնահատկությունները, պետք է նկատի առնել հարցի մի կողմը ևս: Անհրաժեշտության դեպքում տիրակալն ի վիճակի՞ է սեփական ուժերով պաշտպանել իրեն, թե՞ նա ունի կողմնակի օգնության կարիք: Բացատրեմ, որ պաշտպանունակ եմ համարում այն տիրակալներին, ովքեր բավական թվով մարդիկ կամ անհրաժեշտ քանակություն միող ունենալով, կարող են պահանջված քանակի զորք ժողովել և մարտի ելնել ցանկացած թշնամու դեմ: Օգնության կարոտ եմ համարում նրանց, ովքեր թշնամու դեմ մարտադաշտ ելնել չեն կարող և ստիպված են պաշտպանվել քաղաքի պարիսպների ներսում: Թե ինչ պետք է անել առաջին դեպքում, այդ մասին կխոսենք ավելի ուշ, թեև ինչ-որ բան վերևում արդեն ասվել է: Ինչ վերաբերում է

երկրորդ դեպքին, ապա ոչինչ չեմ կարող ասել բացի նրանից, որ տիրակալը պետք է ամրացնի ու անհրաժեշտ բոլոր պարագաներով պատուպարի քաղաքը՝ չհոգալով շրջակայքի մասին: Եթե տիրակալը հուսալիորեն ամրացնի քաղաքն ու հպատակների հետ այնպես վարվի, ինչպես նշվել է վերևում և կավելացվի ստորև, ապա հարևանները կզգուշանան նրա վրա հարձակվել: Որովհետև, մարդիկ առհասարակ չկամորեն են մասնակցում դժվար ձեռնարկումներին և ինչու պիտի նրանց հեշտ թվա հարձակումն այն տիրակալի վրա, որի քաղաքը հուսալիորեն ամրացված է, իսկ ժողովուրդը չարացած չէ:

Գերմանիայի քաղաքները ամենաազատներից են, ունեն ոչ մեծ շրջակայք, ենթարկվում են կայսերը, երբ իրենք են կամենում, ու չեն վախենում ոչ նրանից, ոչ էլ ուժեղ հարևաններից, որովհետև քաղաքականապես ամրապինդ են: Ուստի բոլորը կհասկանան, որ դրանց գրավումը դժվար ու հոգնեցուցիչ գործ է: Քաղաքները շրջապատված են ամուր պարիսպներով ու խրամատներով, ունեն պահանջվածի չափ հրետանի, իսկ հանրային պահեստներում պահում

են մթերքի, խմիչքի ու վառելիքի տարեկան պաշար: Ընդամին, հասարակ ժողովրդին կերակրելու համար և գանձարանը չհյուծելու նպատակով նրանք մեկ տարվա աշխատանք են ապահովում այն բնագավառներում, որոնցով ապրում է քաղաքը: Եվ, անշուշտ, աչքաթող չանելով այն արհեստները, որոնք կերակրում են հասարակ ժողովրդին: Ռազմական արվեստը նրանց մոտ հարգի է և խրախուսվում է զանազան միջոցներով:

Այսպիսով, այն տիրակալի վրա, ում քաղաքը հուսալիորեն ամրացված է, իսկ ժողովուրդը չարացած չէ, ոչ ոք չի հարձակվի: Բայց, եթե դա պատահի էլ, թշնամին խայտառակ կերպով կնահանջի, որովհետև փոփոխվող աշխարհում իրադարձություններն այնպիսի արագությամբ են հաջորդում մեկը մյուսին, որ հազիվ թե որևէ մեկն ի վիճակի լինի քաղաքը պաշարելով մի ամբողջ տարի զորքին անգործության մատնել: Փնձ կարող են առարկել. մարդիկ տեսնելով քաղաքի շրջակայքում հրի մատնված իրենց դաշտերն ու կացարանները, չեն դիմանա երկարատև պաշարմանը, քանզի սեփական հոգսերը մոռանալ կտան տիրակալի նկատմամբ ունե-

ցած հավատարմությունը: Պատասխանեմ. ուժեղ և համարձակ տիրակալը կհաղթահարի բոլոր դժվարությունները մերթ հպատակներին հուսադրելով, որ շուտով աղետները վերջ կունենան, հիշեցնելով, որ թշնամին անողորմ է, մերթ հնազանդեցնելով չափից ավելի ըմբոստներին: Բացի այդ, թշնամին սովորաբար դաշտերն այրում ու ամայացնում է քաղաքին մոտենալիս, երբ մարդիկ դեռևս լի են ցասումով ու չհանձնվելու վճռականությամբ: Բայց, երբ մի քանի օրից նրանց ավյունը սառի, ասկա վնասն արդեն հասցված է լինելու և չարիքը՝ պատճառված: Եվ այդժամ մարդիկ ուրիշ անելիք չեն ունենա բացի իրենց տիրակալին գորավիզ լինելուց: Հենց իրենք էլ նրանից երախտագիտության կակնկալեն այն բանի համար, որ նրան պաշտպանելով, թույլ տվեցին հրկիզել իրենց տներն ու կողոպտել ունեցվածքը: Իսկ մարդիկ բնույթով այնպիսին են, որ նույնպիսի կապվածություն են դրսևորում նրանց հանդեպ, ում համար բարիք են գործել, որքան և նրանց, ովքեր նրանց համար են բարիք գործել: Այսպիսով, բոլոր հանգամանքները, քննության ենթարկելուց հետո կասեմ, որ խելացի տիրա-

կալը կարող է ամբողջ պաշարման ընթացքում առանց դժվարութեան աննկուն պահել քաղաքացիների ոգին, եթե ունի բավականաչափ միջոցներ կերակրելու և պաշտպանելու քաղաքը:

ԳԼՈՒԽ XI

Եկեղեցական պետութիւնների մասին

Մեզ մնում է քննութեան առնել եկեղեցական պետութիւնները, որոնց մասին կարելի է ասել, որ դրանց տիրանալը դժվար գործ է, քանզի պահանջվում է քաջութիւն կամ ճակատագրի բարեհաճութիւն, իսկ պահպանելը հեշտ է, քանի որ չի պահանջվում ո՛չ մեկը, ոչ էլ մյուսը: Այդ պետութիւնները հենվում են կրոնով սրբագործված հիմքերի վրա, որոնք այնքան հզոր են, որ դրանք են տիրակալներին պահում իշխանութեան ղեկի մոտ, անկախ այն բանից, թե վերջիններս ինչպես են իրենց դրսևորում: Միայն այդ պետութիւններում տիրակալներն ունեն իշխանութիւն, որը չեն պաշտպանում, հպատակներ, որոնց չեն կառավարում, և, այդուհանդերձ, նրանց իշխանութիւնը ոչ ոք չի փորձում խլել: Նրանց հպա-

տակներն էլ չեն դժգոհում իրենց վիճակից ու չեն կամենում, ասենք՝ չեն էլ կարող նրանցից հեռանալ: Այնպես որ, միայն այդ տիրակալներն են մշտապես բարեկեցիկ ու անվրդով կյանք վայելում:

Բայց, քանի որ այդ պետությունները ղեկավարվում են վերուստ սահմանված օրենքներով, որոնք անհասանելի են մարդկային բանականությանը, ապա դրանց մասին ես չեմ խոսի, քանզի լոկ ինքնահավան ու հանդուգն մարդը կարող է հանձն առնել քննել աստվածախնամ գործերը: Այնուամենայնիվ, ինձ կարող են հարցնել, թե ինչպես է եկեղեցին հասել այնպիսի հզորություն, որ նրանից վախենում է անգամ Ճրանսիայի թագավորը: Եկեղեցուն ինչպես հաջողվեց Իտալիայից վտարել արքային ու ջախջախել վենետիկցիներին, չէ որ նախկինում նրա աշխարհիկ իշխանության հետ հաշվի չէին նստում նույնիսկ մանր իշխաններն ու բարոնները, էլ չենք խոսում Իտալիայի խոշոր պետությունների մասին: Եթե ինձ այդ մասին հարցնեն, ապա թեև այդ իրադարձությունները քաջ հայտնի են, ես ավելորդ չեմ համարի հիշեցնել, թե ինչպես է պատահել:

Քանի դեռ Կարլը՝ Ֆրանսիայի թագավորը, Իտալիա չէր ներխուժել, երկիրը գտնվում էր պապի, վենետիկցիների, Նեապոլի թագավորի, Միլանի դքսի և Ֆլորենցիացիների տիրապետության ներքո: Այդ իշխողները երկու հիմնական հոգս ունեին. առաջինը՝ թույլ չտալ, որ Իտալիա ներխուժեն օտարերկրացիները և երկրորդը՝ որ մեկը մյուսին թույլ չտա խախտելու նախկին սահմանները: Բոլորից ավելի անպատահելի էին վենետիկցիներն ու պապը: Վենետիկցիների դեմ մյուսները դաշինք կազմեցին, ինչպես եղել էր Ֆեռարայի պաշտպանության ժամանակ, իսկ պապի դեմ օգտագործեցին հռոմեացի բարոններին: Կոլոննայի և Օրսինիի գլխավորությամբ գործող երկու զորախմբերի բաժանված՝ բարոններն անընդհատ կռիվներ էին հրահրում և, եկեղեցու առաջնորդի քթի տակ նիզակ ճոճելով, սասանում պապականության հզորությունն ու կայունությունը: Թեև արիակում պապեր էլ էին պատահում՝ ինչպես, օրինակ, Սիքստոսը, այնուամենայնիվ, նրանցից ոչ մեկին ամբողջ փորձվածությամբ ու բարենպաստ հանդամանքների առկայությամբ հանդերձ չէր հաջողվում գլուխն ազատել այդ պա-

տուհասից: Դրա մեղավորը նրանց կառավարման կարճատևությունն էր, քանի որ այն տասը տարիների ընթացքում, որքան միջին հաշվով տևում էր ընտրությունից մինչև մահ պապի կառավարումը, նրան հազիվհազ հաջողվում էր ջախջախել թշնամական զորախմբերից միայն մեկին: Եվ, եթե պապը, ասենք, հասցնում էր համարյա ջախջախել Կոլոննայի կողմնակիցներին, ապա նրա հաջորդը, անձնական թշնամանք տածելով Օրսինիի հանդեպ, թույլ էր տալիս, որ Կոլոննայի զորախումբը վերակազմավորվի և արդեն ժամանակ չէր մնում ջախջախելու Օրսինիին: Հենց այդ պատճառով էլ Իտալիայում պապի աշխարհիկ իշխանությունը հեղինակություն չուներ:

Բայց, երբ պապական գահին բազմեց Ալեքսանդր VI-ը, նա իր բոլոր նախորդներից շատ ավելի լավ ապացուցեց, թե փողով և ուժով գործելու դեպքում ինչի կարող է հասնել եկեղեցու առաջնորդը: Օգտվելով ֆրանսիացիների ներխուժումից, նա դուքս Վալենտինոյի միջոցով կատարեց այն ամենն, ինչի մասին պատմել ևս վերևում, այնտեղ, ուր խոսք է գնացել դքսի մասին: Ճիշտ է, նրա ջանքերն ուղղված էին ոչ

Թե եկեղեցու, այլ դժբախտ մեծարմանը, սակայն դրանց շնորհիվ աճեց եկեղեցու հեղինակությունը, որը Ալեքսանդրի մահից և դժբախտ սացումից հետո ճաշակեց պապի ջանքերի պտուղները: Հուլիոս պապը դահ բարձրացավ արդեն հզոր եկեղեցու օրոք, որը աիրում էր Ռոմանիային, հնազանդեցրել էր հռոմեական բարոններին, որոնց ջոկատները ցաքուցրիվ էին եղել Ալեքսանդրի հարվածներից: Բացի այդ. բացել էր գանձարանը համայրելու մի նոր աղբյուր, որից, մինչև Ալեքսանդրը, ոչ ոք չէր օգտվել:

Հուլիոսը ոչ միայն շարունակեց այս ամենը, այլև գործին մեծ թափ հաղորդեց: Նա որոշեց միացնել Բոլոնիան, Ջախջախել Վենետիկը ու դուրս փոնդել Փրանսիացիներին և այդ մտահղացումն իրականացրեց ոչ թե իր կամ ուրիշների փառքն ավելացնելու, այլ ի փառս և ի մեծություն եկեղեցու: Բացի այդ, նա չթողեց, որ Օրսինիի և Կոլոննայի գորախմբերն աճեն: Թեև այդ պարագլուխներից մեկնումեկը միշտ էլ պատրաստ էր խռովություն սերմանել, նրանց գսպում էր նախ եկեղեցու հզորությունը և ապա՝ իրենց շարքերում կարգինայինների բացա-

կայութիւնը, որոնք միշտ էլ հրահրել են գժտութիւններ: Երբեք այդ գորախմբերի միջև հաշտութիւն չի լինի, եթէ նրանց շարքերում կարգինայններ լինեն: Հռոմում և այլուր գորախմբերի միջև թշնամութիւն բորբոքելով, կարգինայնները խռովութեան մեջ են ներքաշում բարոններին և, այսպիսով, բարձրաստիճան հոգևոր այրերի իշխանատենչութեան պատճառով բարոնների միջև անպակաս են գժտութիւններն ու թշնամանքը:

Նորին սրբազանութիւն Լևոն պապը ստացել է հզոր եկեղեցի, և, եթէ նրա նախորդները պապականութիւնը հզորացրել են գենքի ուժով, ապա եկեղեցու ներկայիս ղեկավարը հույս է ներշնչում, որ այն է՛լ ավելի կփառաբանի ու կպանծացնի իր բարութեամբ, արիակամութեամբ և բազում այլ շնորհներով:

ԳԼՈՒԽ XII

Ձորքերի տեսակների և վարձկան զինվորների մասին

Վերևում հանգամանորեն քննարկեցինք այն պետութիւնների տարատեսակները, որոնք

հիշատակել էի սկզբում: Մասնակիորեն քննության առանք տիրակալների հզորացման և անկման պատճառները, պարզեցինք, թե ինչ միջոցներով են գործել նրանք, ովքեր ցանկացել են նվաճել ու պահպանել իշխանությունը: Հիմատեսներք, թե հարձակման ու պաշտպանության ինչ միջոցներ ունի վերոթվարկյալ պետություններից յուրաքանչյուրը; Ավելի վաղ արդեն ասվել է, որ տիրակալի իշխանությունը պետք է խարսխվի ամուր հիմքի վրա, այլապես կտապալվի: Իսկ բոլոր պետություններում, ինչպես ժառանգաբար ստացած, այնպես էլ խառը և նոր, իշխանության համար հիմք են ծառայում լավ օրենքներն ու լավ գործը: Բայց լավ օրենքներ չեն լինում այնտեղ, որտեղ լավ գործ չկա, և, ընդհակառակն, որտեղ կա լավ գործ, այնտեղ լավ են նաև օրենքները, ուստի, չխոսելով օրենքների մասին, ուղղակի անցնում եմ գործին:

Սկսեմ նրանից, որ գործերը, որոնց միջոցով տիրակալը պաշտպանում է իր երկիրը, լինում են սեփական, դաշնակցային, վարձկան կամ խառը: Վարձկան և դաշնակցային գործերը անօգուտ են ու վտանգավոր: Երբեք ամուր կամ

Հարստե չի լինի այն իշխանությունը, որը հեն-
վում է վարձկան գորքի վրա, քանզի վարձկան-
ները փառասեր են, անկարգապահ, հակված
գժտությունների, ամբարիշտ են բարեկամների
նկատմամբ և վախկոտ՝ թշնամու դիմաց, ուխ-
տադրուժ են և սրբապիղծ. առաջին իսկ վճռա-
կան գրոհը նրանց պարտության է մատնում:
Իսկ խաղաղ ժամանակ նրանք քեզ կկեղեքեն ոչ
պակաս չափով, քան թշնամին պատերազմի ժա-
մանակ: Դա բացատրվում է նրանով, որ նրանք
կռվում են ոչ թե խանդավառության կամ այլ
կրքի թելադրանքով, այլ չնչին ոռոհիկի համար,
ինչն, անշուշտ, բավական չէ, որ նրանք անձն-
վիրաբար ծառայեն: Նրանք քեզ սիրով կծառա-
յեն խաղաղ ժամանակ, բայց բավական է պա-
տերազմ սկսվի, որ թիկունքը քեզ դարձնելով
փախչեն:

Պե՞տք է արդյոք ապացուցել այն, ինչն
առանց այդ էլ պարզ է: Ուրիշ ինչո՞վ բացատր-
ել Իտալիայի անկումը, եթե ոչ նրանով, որ
չատ տարիներ ապավինում էր վարձկանների
զենքին: Ոմանց համար վարձկանները գործել
են հաջողությամբ և մեկ անգամ չէ, որ խիզա-
խություն են դրսևորել միմյանց դեմ կռվելիս,

բայց, երբ ներխուժեց օտար թշնամին, տեսանք, թե իրականում նրանք ինչ արժեն: Այնպես որ, Կարլը՝ Ֆրանսիայի թագավորը, իրոք որ Իտալիան նվաճեց առանց ճիգ գործադրելու: Նա, ով ասել է, թե մենք մեր մեղքերի համար ենք զրկանքներ կրում, ճիշտ է ասել, միայն թե դրանք այն մեղքերը չեն, որոնք նա նկատի է ունեցել, այլ մեր թվարկածները: Եվ, քանի որ դրանք տիրակալների մեղքերն էին, ապա նրանք էլ ստիպված եղան հատուցել դրա համար:

Ես կուզենայի հանգամանորեն բացատրել, թե ինչ վտանգներով է հղի վարձկան զորքերի ծառայություններին դիմելը: Կոնգոտիերները՝ տարբեր ձևով են տիրապետում իրենց արհեստին. ոմանք՝ գերազանց, մյուսները՝ միջակ: Առաջիններին չի կարելի վստահել, որովհետև նրանք իրենք են ձգտելու իշխանության և հանուն դրա կտապալեն կամ քեզ՝ իրենց տիրոջը, կամ ուրիշին՝ քո կարծիքը չհարցնելով: Երկրորդներին չի կարելի վստահել, որովհետև նրանք տանուլ կտան ճակատամարտը: Ինձ կա-

---

1. Վարձկան զորախմբի պետեր (ժանոթ. թարգմ.):

սեն, թե դա կարելի է սպասել յուրաքանչյուրից, ում ձեռքին զենք կա՝ լինի վարձկան թե ոչ: Կպատասխանեմ. զորքը գտնվում է կամ տիրակալի կամ հանրապետութեան տնօրինութեան ներքո. առաջին դեպքում տիրակալն անձամբ պիտի զորքը գլխավորի՝ ստանձնելով զորապետի պարտականությունները, երկրորդ դեպքում հանրապետությունը պետք է զորքի հրամանատարությունը հանձնի քաղաքացիներից մեկին, և եթե նա անընդունակ դուրս գա՝ պաշտոնանկ անի կամ սահմանափակի օրենքներով, որպեսզի նա չափը չանցնի: Մենք փորձից գիտենք, որ միայն տիրակալ-զորավորներն ու զինված հանրապետություններն են մեծագույն հաջողությունների հասել, մինչդեռ վարձկանները միայն վնաս են բերել:

Հոռոմն ու Սպարտան դարեր շարունակ անփոփոխ եղել են զինված ու ազատ: Շվեյցարացիները բոլորից ավելի լավ են զինված և բոլորից ավելի ազատ են: Հնում Կարթագենը հրավիրեց վարձկաններ, ովքեր մազ էր մնացել Հոռոմի հետ առաջին պատերազմի ավարտից հետո տեր դառնային քաղաքին, թեև կարթագենցիներն իրենց քաղաքացիներին էին զորքի

գլուխ կարգել: Էպամինոնդեսի մահից հետո թերեացիները Փիլիպոս Մակեդոնացուն հրավիրեցին գլխավորելու իրենց զորքերը, նա հաղթական վերադարձից հետո իսկեց Թերեի ազատութիւնը: Միլանցիները դուքս Ֆիլիպի մահից հետո ծառայութեան կանչեցին Յրանչեսկո Սֆորցային, ով Կարավաջոյի մերձակայքում ջախջախելով վենետիկցիներին, միացավ թշնամուն՝ ընդդեմ իր տերերի միլանցիների: Հայր Սֆորցան, ծառայելով Նեապոլի թագուհուն՝ Ջովաննային, անսպասելիորեն լքեց նրան, այնպես որ թագավորութիւնը փրկելու համար թագուհին փութաց պաշտպանութիւն խնդրելու Արագոնի թագավորից:

Ինձ կասեն, որ վենետիկցիներն ու Ֆլորենցիացիները վարձկանների օգնութեամբ մեկ անգամ չէ, որ հաստատել են իրենց գերիշխանութիւնը և, այդուհանդերձ, նրանց կոնդոտիերները տիրակալներ չեն դարձել ու ազնվորեն պաշտպանել են տերերին: Դրան կպատասխանեմ, որ Ֆլորենցիացիների բախտը պարզապես բերել է. այն քաջարի կոնդոտիերներից, որոնցից արժեք զգուշանալ, ոմանց չվիճակվեց հաղթանակ տանել, մյուսները մրցակիցներ ունեին,

երրորդների իշխանատենչ հայացքներն ուղղված էին դեպի այլ տեղավայրեր: Ինչպե՞ս կարող ենք դատել Զովաննի Աուկուտայի հավատարմության մասին, եթե նրա անվան դիմաց չի գրված ոչ մի հաղթանակ, բայց բոլորն էլ կհամաձայնվեն, որ, եթե նա հաղթանակով վերադառնար, Ֆլորենցիացիները լիովին կհայտնվեին նրա իշխանության ներքո: Սֆորցան ու Բրաչչոն իրարից աչք չէին հեռացնում. դրա համար էլ Յրանչեսկոն իր շահախնդրություններն ուղղեց Լոմբարդիա, իսկ Բրաչչոն՝ պապական տիրույթներ ու Նեապոլի թագավորություն: Իսկ ինչպիսի՞ն էր իրադրությունը վերջերս: Ֆլորենցիացիները ծառայության հրավիրեցին Պաոլո Վիտելլին՝ խելացի և դեռևս առօրյա կյանքում հսկայական հեղինակություն ունեցող մի մարդու: Եթե նա վերցներ Պիզան, մի՞թե պարզ չէ, որ Ֆլորենցիացիները նրանից պրծում չէին ունենա: Որովհետև, եթե նա ծառայության անցներ հակառակորդի մոտ, նրանք ստիպված պիտի հանձնվեին, իսկ եթե մնար իրենց մոտ, ստիպված պիտի ենթարկվին նրան:

Իսկ ինչ վերաբերում է վենետիկցիներին,

ապա նրանք փայլուն և անփիճելի Հաղթանակներ էին տանում լոկ այնքան ժամանակ, քանի դեռ պատերազմում էին իրենց ուժերով, այսինքն՝ մինչև ցամաքում ռազմական գործողություններ ծավալելը: Վենետիկի արիստոկրատիան և զինված Հասարակ ժողովուրդը մեկ անգամ չէ, որ ցուցաբերել են մարտական խիզախության օրինակներ՝ կռվելով ծովում, բայց տեղափոխվելով ցամաք, նրանք ընդօրինակեցին ամբողջ Իտալիայում ընդունված զինվորական սովորույթները: Երբ ցամաքում նրանց նվաճումները դեռ փոքր էին, իսկ նրանց տերությունն՝ անսասան, նրանք իրենց կոնդոտիերներին ց երկյուղելու պատճառներ չունեին, բայց երբ նրանց տիրույթներն ընդարձակվեցին, իսկ դա տեղի ունեցավ Կարմանյոլայի օրոք, ապա նրանք գիտակցեցին իրենց սխալը: Կարմանյոլային նրանք գիտեին որպես քաջարի զորավարի, ում գլխավորությամբ նրանք ջախջախեցին Միլանի դքսին, սակայն, տեսնելով, որ Կարմանյոլան կռվելու փոխարեն անվճռականություն է ցուցաբերում, մտածեցին, որ նա չի կարող Հաղթել, որովհետև Հաղթանակի ձգտում չունի, բայց չհամարձակվեցին նրան հե-

ուացնել, որովհետև վախեցան կորցնել նվաճածը և հարկադրված լինելով ինչ-որ ձևով իրենցից հեռացնել վտանգը, սպանեցին Կարմանյուրային: Ավելի ուշ, նրանք վարձեցին Բարտողոմեո դա Բերգամոյին, Ռոբերտո դա Սան-Սևերինոյին, կոմս դի Պիտիլյանոյին ու նրանց նմաններին; որոնք էլ վախ էին ներշնչում ոչ թե նրա համար, որ կչահեն, այլ, որ տանուլ կտան ճակատամարտը: Այդպես պատահեց Վայլայի մոտ, որտեղ վենետիկցիները մեկ օրում կորցրին այն ամենը, ինչ մեծ դժվարությամբ ձեռք էին բերել ութ հարյուրամյակի ընթացքում: Քանզի, վարձկանները հայտնի են նրանով, որ հարձակվում են դանդաղ ու ծուլորեն, փոխարենը նահանջում են նախանձելի արագությամբ: Եվ, եթե օրինակներ բերելու համար դիմեցի Իտալիային, որտեղ երկար տարիներ տեր ու տնօրինություն են անում վարձկան զորքերը, ապա գործի օգտի համար կուզենայի հետադարձ հայացք գցել, որպեսզի բացատրում, թե որտեղից են դրանք հայտնվել և ինչպես են այդքան հզորացել:

Պետք է իմանալ, որ ոչ այնքան վաղուց, երբ կայսրությունը թուլացավ, իսկ պապի աշխար-

հիկ իշխանությունն ամրապնդվեց, Իտալիան բաժան-բաժան եղավ մի քանի պետություններ: Խոշոր քաղաքներից շատերը ապստամբեցին իրենց կեղեքող նոբիլների դեմ, որոնց հովանավորում էր կայսրը, մինչդեռ քաղաքներին հովանավորում էր եկեղեցին ի շահ իր աշխարհիկ իշխանության: Քաղաքներից շատերում բնիկ քաղաքացիները դարձան տիրակալներ: Այդպես Իտալիան գրեթե ամբողջությամբ հայտնվեց պապի ու մի քանի հանրապետությունների իշխանության ներքո: Սակայն, իշխանության ղեկի մոտ կանգնած հոգևորականներն ու քաղաքացիները զենքի հետ գործ չէին ունեցել և սկսեցին ծառայության հրավիրել վարձկաններին: Ալբերիգո դա Կոնիոն, որը ծնունդով Ռոմանիայից էր, առաջինը փառարանեց վարձու զենքը: Նրա հետևորդներ Բրաչչոն և Սֆորցան ժամանակին իրենց ձեռքում էին պահում ամբողջ Իտալիան: Նրանց հետքերով գնացին բոլոր նրանք, ում ձեռքի տակ են առայսօր վարձկան զորքերը: Նրանց «քաջությունը» հանգեցրեց այն բանին, որ Իտալիան ծայրից ծայր կտրեց-անցավ Կարլը, ամայացրեց Լյուդովիկոսը, ոտնակոխ արեց Ֆերդինանդն

ու անարգեցին շվեյցարացիները:

Վարձկաններն սկսեցին նրանից, որ իրենց մեծարելով, ամենուրեք նվաստացրին հետևակը: Դա նրանց պետք էր, քանի որ ապրելով զինվորական արհեստով և տիրույթներ չունենալով, չէին կարող կերակրել մեծաքանակ հետևակին, իսկ փոքրաթիվ հետևակը չէր կարող նրանց փառք բերել: Մինչդեռ, փոքրաքանակ հեծելազորով սահմանափակվելու դեպքում նրանք և կուշտ էին և հարգված: Բանը հասավ նրան, որ քսանհազարանոց բանակում հետևակ զինվորների թիվը երկու հազարի էլ չէր հասնում: Հետագայում նրանք անսովոր հնարագիտություն դրսևորեցին՝ իրենց և զինվորներին վտանգից ու զինվորական կյանքի դժվարություններից զերծ պահելու համար. բախումների ժամանակ նրանք մեկմեկու չեն սպանում, այլ գերի են վերցնում՝ փրկագին չպահանջելով: Պաշարման ժամանակ գիշերը գրոհի չեն ելնում: Քաղաքը պաշտպանելիս վրանների վրա հարձակումներ չեն գործում, ռազմաճամբարը ցցերով ու խրամատներով չեն շրջափակում, ձմռանը պատերազմական գործողություններ չեն ձեռնարկում: Եվ այդ ամենը

նրանց թուլատրվում է իրենց իսկ հորինած զինվորական կանոնադրությամբ, որով ղեկավարվելով, ինչպես ասացինք, խուսափում են զինվորական կյանքի վտանգներից ու դժվարություններից: Ահա այդպես, նրանք Իտալիան մատնեցին խայտառակության ու ստրկության:

ԳԼՈՒԽ XIII

Դաշնակցային, խառը և սեփական զորքերի մասին

Դաշնակցային զորքերն անօգուտ զորքերի տարատեսակներից են, որոնք պատկանելով ուժեղ տիրակալի, այլոց կողմից հրավիրվում են օգնության և պաշտպանության համար: Ոչ այնքան վաղուց այդ զորքերի ծառայությունից օգտվեց Հուլիոս պապը: Ֆեռարայի դեմ պատերազմելիս հիասթափվելով իր վարձկաններից, նա Իսպանիայի թագավոր Ֆերդինանդի հետ պայմանավորվեց, որ վերջինս օգնի հեծելազորով ու հետևակով: Այդ զորքերն ինքնին կարող են իրենց տիրակալին գերազանց ու օգտավետ ծառայություն մատուցել, բայց օգնության համար նրանց դիմելը հղի է վտանգավոր հետևանքներով, քանզի նրանց պարտությունը

կարող է տիրակալի կործանման, իսկ Հաղթանակը կախվածության պատճառ դառնալ:

Չնայած պատմական աշխատություններում կարելի է բազմաթիվ նմանատիպ օրինակների հանդիպել, այնուամենայնիվ, ես կուզենայի կանգ առնել Հուլիոս պապի հետ կապված վերոհիշյալ օրինակի վրա: Նա ծայրաստիճան անհեռատես գտնվեց, Ֆեռարան նվաճելու համար դիմելով օտարերկրացի տիրակալի: Եվ կարող էր պատժվել իր թեթևամիտ քայլի համար, եթե, ի բարեբախտություն նրա, ճակատագիրն այլ կերպ չտնօրիներ: Նրա դաշնակցային զորքերը պարտություն կրեցին Ռավեննայում, բայց շնորհիվ այն բանի, որ անսպասելիորեն հայտնվեցին շվեյցարացիներն ու փախուստի մատնեցին Հաղթողներին, պապը կախվածության մեջ չընկավ ոչ թշնամուց, որովհետև նա փախավ, ոչ էլ դաշնակիցներից, որովհետև Հաղթանակը ձեռք էր բերվել ոչ նրանց զենքով: Ֆլորենցիացիները, զորք չունենալով, Պիզայի դեմ դուրս բերեցին տասը հազար ֆրանսիացի, ինչը քիչ էր մնում նրանց համար շատ ավելի ահավոր աղետի պատճառ դառնար, քան մինչ այդ նրանց հետ երբևէ պատահել էր: Կոնստանդ-

նուպոյսի կայսրը, հարևանների հետ պատերազմելով, տասը հազար թուրք կանչեց Հունաստան, ովքեր պատերազմի ավարտից հետո չցանկացան վերադառնալ տուն, ահա թե ինչպես սկսվեց անհավատների կողմից Հունաստանի ստրկացումը:

Եվ այսպես, թող դաշնակցային զորքեր հրավիրի նա, ում հաղթանակ պետք չէ, քանզի այդ զորքերը վարձկաններից ավելի վտանգավոր են և կարող են դառնալ հրավիրողի գերեզմանավորը: Նրանք գործում են միասնաբար և ենթարկվում են միայն իրենց տիրակալին, իսկ վարձու զորքերին հաղթանակից հետո և՛ ավելի երկար ժամանակ և՛ ավելի բարենպաստ հանգամանքներ են պետք քեզ վնասելու համար: Նրանց շարքերում պակասում է միասնությունը, նրանց դու ես հավաքել ու վճարել, և նա, ում կարգել ես նրանց ղեկավար, չի կարող միանգամից այնքան հզորանալ, որ դառնա քո ախոյանը: Կարճ ասած, վարձու զորքերում վտանգավոր է անփութաջանությունը, դաշնակցային զորքերում՝ քաջությունը:

Այդ իսկ պատճառով, ինչպիսի տիրակալները միշտ գերադասել են ունենալ իրենց զորքը՝ հա-

մոզված լինելով, որ ավելի լավ է պարտութուն կրել սեփական զորքով, քան հաղթել ուրիշի զորքի օգնությամբ, քանզի կատարյալ չէ այն հաղթանակը, որը ձեռք է բերվել ուրիշի գնդով: Առանց տատանվելու դարձյալ կվկայակոչեմ Չեզարե Բորջայի օրինակը: Սկզբում, երբ դուքսը դեռ նոր էր մտել Ռոմանիա, նրա տրամադրության տակ էր Փրանսիական հեծելազորը, որի օգնությամբ նա գրավեց Իմուլան և Ֆոուլին: Ավելի ուշ, նա հասկացավ, թե որքան անհուսալի են դաշնակցային զորքերն ու գտնելով, որ իր համար վարձկանները նվազ վտանգավոր կլինեն, օգտվեց Օրսինիի և Վիտելիի ծառայություններից: Բայց, տեսնելով, որ նրանք փոփոխամիտ են և կարող են դավաճանել, ազատվեց նրանցից ու ստեղծեց սեփական զորք: Թե զորքերի այդ բոլոր տեսակներից որն էր գերադասելի՝ դժվար չէր հասկանալ, տեսնելով, թե ինչպես փոխվեց դքսի նկատմամբ եղած վերաբերմունքը, երբ նրա մոտ միայն Փրանսիացիներն էին, հետո՝ Օրսինիի ու Վիտելիի վարձկան զորքերը, և վերջապես՝ սեփական զորքը: Թեև դքսի նկատմամբ հարգանքը շարունակ աճում էր, այնուամենայնիվ, նրա հետ ամե-

նայն լրջությամբ սկսեցին հաշվի նստել միայն այն բանից հետո, երբ տեսան իր զորքն ունի:

Ես մտադիր էի չչեղվել ոչ վաղ անցյալում Իտալիայում տեղի ունեցած դեպքերից, բայց բերեմ նաև Հիբրոն Սիրակուզացու օրինակը, քանի որ նրան վերևում արդեն հիշատակել եմ: Քաղաքացիների կամոք դառնալով, ինչպես ասվեց, Սիրակուզայի զորքերի պետ, նա շատ շուտ գլխի ընկավ, որ վարձու զորքի տված օգուտը չնչին է, որովհետև այն ժամանակվա կոնդոտիերները հիմիկվաններից դրեթե չէին տարբերվում: Եվ հասկանալով, որ նրանց չի կարելի ոչ վռնդել, ոչ էլ պահել, հրամայեց կոտորել և այդ ժամանակից ի վեր ապավինում էր միմիայն իր զորքին: Հիշեցնեմ նաև մի շատ տեղին պատմություն շին կտակարանից. երբ Դավիթը մենամարտի կանչեց փղշտացի հսկա Գողիաթին, Սավուղը, Դավթին քաջալերելու համար նրան հագցրեց իր հանդերձները, սակայն սա հրաժարվեց դրանցից, պատճառաբանելով, որ իրեն կաշկանդված է զգում ուրիշի զենքուզրահի մեջ, և, որ գերադասում է թշնամու դեմ գնալ սեփական պարսատիկով ու մահակով: Միշտ էլ այդպես է լինում՝ ուրիշի զրահները

կամ լայն են, կամ նեղ, կամ էլ՝ շատ ծանր:

Լյուդովիկոս XI-ի հայրը՝ Կարլ VII-ը, բարեհաճ ճակատագրի և խիզախության շնորհիվ անգլիացներից Ֆրանսիան ազատագրելով, հասկացով, թե որքան անհրաժեշտ է զինված լինել սեփական զենքով և հրամայեց ստեղծել մշտական հեծելազոր ու հետևակ: Ավելի ուշ, նրա որդին՝ Լյուդովիկոսը, արձակեց հետևակն ու ծառայության վերցրեց շվեյցարացիներին: Այս սխալն ավելի խորացրին նրա հետնորդները, և հիմա դա թանկ է նստում Ֆրանսիական թագավորության վրա: Որովհետև, գերագասությունը շվեյցարացիներին տալով, Ֆրանսիան կոտրեց իր զորքերի մարտական ոգին: Հետևակի լուծարումից հետո, վարձկան զորքի աջակցությամբ կռվող հեծելազորն արդեն վստահ չէ, որ կարող է սեփական ուժերով ճակատամարտ շահել: Ստացվում է այնպես, որ շվեյցարացիների դեմ Ֆրանսիացիները չեն կարող կռվել, իսկ առանց շվեյցարացիների ուրիշների դեմ՝ չեն համարձակվում: Հետևարար, Ֆրանսիայի զորքերը խառն են՝ մասամբ սեփական, մասամբ՝ վարձու և այդ տեսքով մեծապես գերազանցում են ամբողջությամբ վերցված դաշ-

նակցային կամ ամբողջությամբ վերցված վարձու գորքին, բայց մեծապես՝ զիջում են սեփական զինվորներից կազմված գորքին: Սահմանափակվեմ արդեն հայտնի օրինակով. Ֆրանսիան անհաղթելի կլիներ, եթե կատարելագործեր կամ թեկուզ պահպաներ Կարլի օրոք ստեղծված գորքի կառուցվածքը: Բայց մարդիկ անխելքության պատճառով հաճախ գեղեցիկ պաճուճանքի մեջ թույնը չեն տեսնում, ինչպես վերևում արդեն ասել եմ թոքախտային տենդի առիթով:

Եթե տիրակալի ուշադրությունից վրիպել է խորացող ախտը, ուրեմն նա մեծ խելքի տեր չէ, քանզի ժամանակին այն նկատելը տրված է քչերին: Խորհելով Հռոմեական կայսրության անկման մասին, տեսնում ենք, որ նրա անկումն սկսվեց այն պահից երբ, հռոմեացիներն սկսեցին ծառայության վերցնել վարձկան գոթերին, ինչից էլ սկսվեց կայսրության ուժերի հյուժումը: Ընդ որում, որքան թուլանում էին հռոմեացիները, այնքան ուժեղանում էին գոթերը: Իբրև եզրափակում կրկնում եմ, որ առանց սեփական գորքի պետությունն անկայուն է, ավելին, այն ամբողջովին կախված է ճակատագրի

քմահաճույքից, որովհետև օրհասի ժամին միայն քաջությամբ չես պաշտպանվի: Իմաստուն մարդկանց կարծիքով ու գնահատմամբ «Quid nihil sit tam infirmum aut instabile, quam fama potentiae non sua vi nixa»¹: Սեփական գորքերն ըստ էության կազմվում են հպատակներից, քաղաքացիներից կամ հավատարիմ մարդկանցից, իսկ մնացած բոլորը կամ դաշնակցային են կամ վարձու: Իսկ թե դրանք ինչպես պետք է կառուցել՝ դժվար չէ եզրակացնել, եթե քննենք հիշատակածս այն չորս անձանց գործունեությունը և տեսնենք, թե ինչպես էին ստեղծում և զինում իրենց բանակները Ալեքսանդր Մակեդոնացու հայրը՝ Փիլիպոսը և շատ այլ հանրապետականներ ու տիրակալներ, որոնց օրինակն ինձ համար լիովին վստահելի է:

---

1. Չկա ոչինչ ավելի անկայուն ու վաղանցիկ, քան հմայքը, որը հենված չէ սեփական ուժի գորություն վրա (լատ.):

ԳԼՈՒԽ XIV

Ինչ պետք է անի տիրակալը ռազմական գործի առնչությամբ

Այսպիսով, տիրակալը չպիտի ունենա այլ մտքեր, այլ հոգսեր ու այլ գործեր պատերազմից, ռազմական որոշումներից ու ռազմական գիտություններից բացի, որովհետև պատերազմը միակ պարտականությունն է, որը նա չի կարող ուրիշին հանձնարարել: Պատերազմելու արվեստն օժտված է այնպիսի զորություն, առանց որի չի կարող իշխանությունը պահպանել նա, ով տիրակալ է ծնվել, և իշխանության հասնել հասարակ մահկանացու ծնվածը: Եվ, ընդհակառակն, երբ տիրակալներն ավելի շատ հաճույքների մասին են հոգացել, քան գինավարժությունների, կորցրել են նաև ունեցած իշխանությունը: Քամահրանքն այդ արվեստի նկատմամբ իշխանությունը կորցնելու գլխավոր պատճառն է, մինչդեռ դրան տիրապետելը՝ իշխանության հասնելու գրավականը:

Ֆրանչեսկո Սֆորցան հմուտ ռազմիկ լինելու շնորհիվ դարձավ Միլանի դուքս, իսկ նրա գավակները, պատերազմի ղեկավարություններից

խուսափելով, կորցրին դքսի ախտոցը: Ով
ուզմական արվեստին չի տիրապետում, շատ
փորձություններ է բերում իր գլխին, և մասնա-
փորպես արժանանում է շրջապատի արհա-
մարհանքին: Դրանից պետք է ամեն կերպ
զգուշանալ, ինչպես կասվի ստորև: Որովհետև,
զինվածն ու անզենը իրար հետ անհամատեղելի
են, և երբեք զինվածը հոժար կամքով չի են-
թարկվի անզենին, իսկ անզենը երբեք սպահով
չի զգա զինված ծառաների շրջապատում: Ինչ-
պե՞ս կարող են երկու մարդ հաշտ ու խաղաղ
ապրել, եթե նրանցից մեկը կասկածում է մյու-
սին, իսկ սա էլ նրան ատում է: Այդպես էլ այն
տիրակալը, ով գլուխ չի հանում ուզմական
գործից, շատ անախորժությունների է հանդի-
պում, որոնցից մեկն էլ այն է, որ չի վայելում
զորքի հարգանքն ու իր հերթին՝ չի կարող
նրան վստահել:

Ուստի, տիրակալի մտքով անգամ չպիտի
անցնի աչքաթող անել զինավարժությունները
և խաղաղ օրերին դրանց պիտի ավելի մեծ ուշ-
ադրություն հատկացնի, քան պատերազմի ժա-
մանակ: Դա պետք է անել նախ զործերով, և
ապա՝ այդ մասին անընդհատ մտածելով: Ինչ

վերաբերում է դործերին, ապա տիրակալը պետք է ոչ միայն հետևի զորքում տիրող կարգուկանոնին ու զինավարժություններին, այլև հաճախ ինքն էլ որսի դուրս գա՝ մարմինը կոփելու և միաժամանակ տեղանքն ուսումնասիրելու համար, պարզելու, թե որտեղ և ինչ բարձունքներ կան, դեպի ուր են ձգվում դաշտավայրերը, ինչ տարածք են զբաղեցնում տափարակները, ինչ առանձնահատկություններ ունեն գետերն ու ճահիճները: Այսպես ուսումնասիրելը կրկնակի օգտակար է: Ամենից առաջ, դրա շնորհիվ ավելի լավ ես ճանաչում քո երկիրը և կարող ես ավելի ստույգ որոշել, թե ինչ միջոցներով այն պաշտպանես: Ընդամին, քաջածանոթ լինելով տեղանքներից մեկին, մյուսի առանձնահատկությունները հեշտությամբ ես հասկանում՝ առաջին անգամ այնտեղ ընկնելով, քանզի լեռնալանջերը, դաշտավայրերը, հարթավայրերը, ճահիճներն ու գետերը, ենթադրենք Տոսկանայում, հար և նման են մյուս երկրամասերի բնաշխարհին, ուստի նա, ով ուսումնասիրել է տեղանքից մեկը, արագորեն կկողմնորոշվի մնացած տեղերում: Եթե տիրակալի համար այս ամենը խորթ է, ապա նա զուրկ է

գորապետի գլխավոր հատկութիւննից, քանզի հենց նշվածի լավ իմացութիւնն է թույլ տալիս առավելութիւն ստանալ այնպիսի հարցերում, ինչպիսիք են թշնամու գտնվելու վայրը որոշելը, ռազմաճամբար խփելը, թշնամուն մոտենալը, կռվի մեջ մտնելն ու ամրոցներ պաշարելը:

Աքայան դաշինքի պարագլուխ Փիլոպեմենեսին անտիկ հեղինակները շատ գովեստներ են շռայլել մասնավորապես այն բանի համար, որ նա խաղաղ ժամանակ էլ ռազմական գործից բացի ուրիշ ոչ մի բանի մասին չի մտածել: Ընկերների հետ քաղաքի մերձակայքում շրջելիս, նա հաճախ է կանգ առել ու հարցրել. եթե թշնամին գրավի այն բլուրը, իսկ մեր գործն այստեղ կանգնած լինի ապա՞ ում դիրքն է գերադասելի, այդ պայմաններում ինչպե՞ս հարձակվել պահպանելով մարտակարգը, ինչպե՞ս նահանջել, եթե մեզ հարկադրեն նահանջել, ինչպե՞ս հետապնդել հակառակորդին, եթե նա փախուստի դիմի: Եվ այսպես, առաջ շարժվելով, առաջարկում էր պատերազմի ժամանակ հանդիպող նորանոր իրավիճակներ և ընկերների կարծիքը լսելով, իր կարծիքն էր հայտնում ու դրա օգտին փաստարկներ բերում: Այսպես,

մշտական դատողությունների շնորհիվ նա հասել է այն բանին, որ պատերազմի ժամանակ ոչ մի պատահականութուն իրեն անակնկալի չբերի:

Ինչ վերաբերում է մտավարժանքներին, ապա տիրակալը պետք է կարդա պատմական աշխատություններ, ընդամին, խորությամբ ուսումնասիրի ականավոր գորավարների գործունեությունը, փորձի ըմբռնել, թե ինչպես են նրանք պատերազմել, ինչն է կանխորոշել նրանց հաղթանակներն ու ինչը՝ պարտությունները, որպեսզի հասնի առաջիններին և խուսափի երկրորդներից: Իսկ ամենագլխավորն է՝ ընդօրինակելով անցյալի մեծագույն հերոսներից շատերին, որպես օրինակ ընտրել հին ժամանակների փառապանծ ու հարգարժան մարդկանցից որևէ մեկին և հիշողության մեջ ամրակայել նրա սխրագործությունները: Պատմում են, որ Ալեքսանդր Մեծը ընդօրինակում էր Աքիլեսին, Կեսարը՝ Ալեքսանդրին, Սցիպիոնը՝ Կյուրոսին: Ծանոթանալով Կյուրոսի վարքին, որը գրի է առել Քսենոփոնը, բոլորն էլ կհամաձայնվեն, որ Կյուրոսին ընդօրինակելով Սցիպիոնը շատ բանով է նպաստել իր փառքին, և, որ

ողջախոհության, բարեկրթության, մարդկայնության ու առատաձեռնության առումներով Ացիպիոնը հետևել է այն կյուրոսին, որին մենք գիտնք Քսենոփոնի նկարագրածով: Խելացի տիրակալը հետևելով նշյալ բոլոր կանոններին, խաղաղ ժամանակ պիտի երբեք անգործության չմատնվի, քանզի նրա բոլոր ջանքերը կփոխհատուցվեն, երբ վրա հասնեն դժվար ժամանակներ, և այդժամ, եթե ճակատագիրը կամենա նրան խորտակել, նա ի գորու կլինի դիմակայել այդ հարվածներին:

ՉԼՈՒՄ XV

Թե ինչու են մարդկանց և մասնավորապես տիրակալներին գովաբանում կամ նախատում

Այժմ մնում է քննել, թե տիրակալն ինչպես պիտի իրեն պահի հպատակների և դաշնակիցների հետ: Տեղյակ լինելով, որ այդ մասին շատերն են գրել, ես վախենում եմ մեծամտության մեջ մեղադրվելուց, քանզի միևնույն նյութը պիտի բացատրեմ ուրիշներից մեծապես տարբերվելով: Սակայն մտքիս դրած լինելով հասկացող մարդկանց համար մի օգտակար բան

գրել, նախընտրեցի հետևել ոչ թե կարծեցյալ, այլ իրական ճշմարտությանը, ի տարբերություն այն գրչականների, ովքեր հանրապետություններ ու պետություններ են նկարագրել՝ իրականության փոխարեն մատուցելով ցանկալին: Բայց այնքան մեծ է այն հասկացությունների միջև եղած տարբերությունը, թե մարդիկ ինչպես են ապրում և ինչպես պիտի ապրեն, որ նա, ով հանուն պատշաճի մերժում է իրականը, իրեն ավելի շատ վնաս է տալիս, քան օգուտ, որովհետև ցանկանալով բարի մնալ կյանքի բոլոր հանգամանքներում, նա անխուսափելիորեն կկործանվի՝ բխավելով շատ շատերի հետ, ովքեր չգիտեն, թե ինչ ասել է բարություն: Ինչից էլ հետևում է, որ իշխանությունը պահպանել ցանկացող տիրակալը, պետք է ձեռք բերի բարուց հրաժարվելու հմտություն և այն կիրառի ըստ անհրաժեշտություն:

Իսկ եթե խոսենք տիրակալների ոչ թե մտացածին, այլ իրական հատկությունների մասին, ապա պետք է ասել, որ տիրակալների և ընդհանրապես բոլոր արտոնյալ մարդկանց մեջ, տեսնում ենք բնավորության գանազան դժեր, որոնք արժանի են գովեստի կամ նախատինքի:

Մասնավորապես ասում են, որ մեկն առատա-
ձեռն է, մյուսը՝ ժլատ, եթե գործածենք տոսկա-
նական բառը, որովհետև մեր լեզվում դա նաև
նշանակում է ազա՛հ. դա այն մարդն է, ով ու-
զում է նաև ուրիշինը խլել, իսկ «կծծի» անվա-
նում ենք նրան, ով շատ ամուր է կառչում իր
ունեցվածքին, մեկը վատնող է, մյուսն՝ ձեռն-
փակ, մեկը դաժան է, մյուսը գթասիրտ, մեկն
ազնիվ է, մյուսը՝ ուխտադրուժ, մեկը ստոր է ու
փոքրոգի, մյուսն արիասիրտ է ու համարձակ,
սա ներողամիտ է, նա՝ ամբարտավան, այս մեկն
անառակ է, մյուսը՝ ողջամիտ, սա խորամանկ է,
նա՝ պարզամիտ, սա համառ է, նա համակերպ-
վող, սա թեթևամիտ է, նա՝ ծանրաբարո, սա բա-
րեպաշտ է, նա՝ սրբապիղծ, և այսպես շարու-
նակ: Ի՞նչը կարող է տիրակալի համար ավելի
գովելի լինել, քան այն, որ նա իր մեջ անձնա-
վորի թվարկյալ բոլոր առաքինությունները:
Բայց, քանի որ մարդն իր էությամբ չի կարող
կազմված լինել միայն առաքինություններից,
ոչ էլ կարող է անշեղորեն հետևել դրանց, ապա
խելամիտ տիրակալը պետք է խուսափի այն
արատներից, որոնք կարող են նրան զրկել իշ-
խանությունից, իսկ մնացածներից ուժերի նե-

րածին չափով ձեռնպահ մնա, բայց՝ ոչ ավելին: Թող տիրակալները չվախենան այնպիսի արատների համար մեղադրանքներ լսելուց, առանց որոնց դժվար կլինի պահպանել իշխանությունը, որովհետև, եթե խորը մտածենք, շատ գործեր կան, որոնք առաջին հայացքից կարող են առաքինի թվալ, բայց իրականում կործանարար են տիրակալի համար, և, ընդհակառակը, թվում է արատ է, բայց գործնականում տիրակալին բարօրություն ու անվտանգություն է բերում:

ԳԼՈՒԽ XVI

Առատաձեռնության և խնայողության մասին

Սկսեմ առաջինից և ասեմ, որ առատաձեռն տիրակալի համրավ ունենալը լավ բան է: Այնուամենայնիվ, նա, ով անուն վաստակելու համար է առատաձեռնություն ցուցաբերում, ինքն իրեն վնասում է: Քանզի, եթե դա անես խոհեմարար ու համեստորեն, դրա մասին ոչ ոք չի իմանա, իսկ քեզ, միևնույնն է, կմեղադրեն ժառության մեջ: Այդ իսկ պատճառով, քո առատաձեռնության համրավը տարփողելու համար, պիտի ստիպված լինես ավելի ու ավելի մեծ

Հնարամտութեան դրսևորել՝ անհմաստ ձեռնարկումներ իրականացնելու նպատակով, ինչի հետևանքով դանձարանք կդատարկվի, որից հետո, չցանկանալով ձևաք քաշել առատաձեռն տիրակալի համբավից, ստիպված կլինես ժողովրդին ծանրաբեռնել չափից ավելի մեծ տուրքերով և դիմել փող կորցելու անվայել միջոցների, ինչով հպատակներիդ մեջ շարունակ աճող ատելութուն կհարուցես քո հանդեպ, իսկ ժամանակի ընթացքում, երբ քո առատաձեռնութեան պատճառով շատերին կաղքատացնես, իսկ ոմանց էլ բարերարութուն արած կլինես, առաջին իսկ դժվարութիւնը քեզ համար կդառնա աղետ, առաջին իսկ վտանգը՝ խորտակում: Իսկ եթե ժամանակին սթափվես ու կամենաս գործերդ կարգի բերել, քեզ իսկույն կմեղադրեն ժլատութեան մեջ:

Եվ այսպես, եթե տիրակալը չի կարող առանց իրեն վնասելու առատաձեռնութիւն դրսևորել այնպես, որ դա ընկալվի հարկ եղածին պես, ապա խելամիտ չի՞ լինի արդյոք հաշտվել ժլատ տիրակալի համբավի հետ: Քանզի ժամանակի ընթացքում, երբ մարդիկ տեսնեն, որ խնայողութեան շնորհիվ նա բավարար-

վում է իր եկամուտներով և ռազմական գործողություններ ձեռնարկելով ժողովրդին լրացուցիչ հարկերով չի ծանրաբեռնում, կհամոզվեն, որ գործ ունեն առատաձեռն տիրակալի հետ: Եվ նա, իրոք, առատաձեռն կհամարվի բոլոր նրանց կարծիքով, որոնցից ոչինչ չի խլել, իսկ այդպիսիք մեծամասնություն են կազմում, և ժլատ՝ նրանց բոլորի, ում կարող էր հարստացնել, իսկ այդպիսիք հատուկենտ են: Մեր օրերում միայն այն տիրակալներին է հաջողվել մեծ գործեր կատարել, ովքեր ժլատ են համարվել, մյուսներն անհիշատակ կորել են: Հուլիոս պապը ցանկանում էր առատաձեռն համարվել միայն մինչև այն պահը, քանի դեռ պապական իշխանություն չէր հասել, որից հետո, պատերազմի նախապատրաստվելով, իսպառ մոռացավ առատաձեռնության մասին: Ֆրանսիայի ներկայիս թագավորը մի քանի պատերազմ վարեց առանց արտակարգ հարկեր մտցնելու միայն այն բանի շնորհիվ, որ կանխատեսելով լրացուցիչ ծախսերը, հույժ խնայողություն էր դրսևորել: Իսպանիայի ներկայիս թագավորն այդքան պատերազմներ չէր մղի և չէր հաղթի, եթե նրա համար որևէ արժեք ունենար առատա-

ձեռն տիրակալի համբավը:

Եվ այսպես, հպատակներին չթալանելու, պաշտպանության համար միջոցներ ունենալու, չաղքատանալու, արհամարհանքի չարժանանալու և ակամա ագահ չդառնալու համար տիրակալը պետք է չվախենա ժլատի անուն վաստակելուց, քանզի ժլատությունն այն արատներից է, որը նրան թույլ կտա իշխել: Եթե ինձ ասեն, որ Կեսարն իր ճանապարհը հարթել է առատաձեռնությամբ և ուրիշ շատերն էլ այն բանի շնորհիվ, որ եղել ու համարվել են առատաձեռն, հասել ամենաբարձր աստիճանների, ես կպատասխանեմ՝ կամ դու հասել ես իշխանության, կամ դրան հասնելու ճանապարհին ես: Առաջին դեպքում առատաձեռնությունը վնասակար է, երկրորդում անհրաժեշտ: Կեսարը Հռոմում բացարձակ իշխանություն ձեռք բերելու ճանապարհին էր, ուստի առատաձեռնությունը չէր կարող նրան վնասել, բայց նրա իշխանությունը կտապալվեր, եթե դրան հասնելով նա ավելի երկար ապրեր՝ չչափավորելով ծախսերը: Իսկ, եթե ինձ առարկեն, ասելով, թե շատերն արդեն տիրակալ լինելով զորքերի գլուխն անցած մեծ գործեր են կատարել, ընդամին, համարվելով ան-

չափ առատաձեռն, ես դրան կպատասխանեմ, որ կարելի է ծախսել կամ քոնը, կամ ուրիշինը: Առաջին դեպքում գերադասելի է տնտեսել, երկրորդում՝ հնարավորինս առատաձեռն լինել:

Եթե ձեռքիդ տակ գորք կա, որը կերակրվում է ռազմավարով, կողոպուտով, շորթումներով և ուրիշի բարիքով, պետք է անպայման առատաձեռն լինել, այլապես զինվորները քեզ չեն հետևի: Եվ միշտ այն ունեցվածքը, որը քոնը կամ քո հպատակներինը չէ, կարող ես ամենայն առատաձեռնությամբ բաշխել, ինչպես արել են Կյուրոսը, Կեսարն ու Ալեքսանդրը, որովհետև ուրիշինը շռայլելով, դու քեզ համար համբավ ես ստեղծում, մինչդեռ քոնը շռայլելով՝ միայն վնասում ես: Ոչ մի բան քեզ այնպես չի սպառում, որքան առատաձեռնությունը, ինչը դրսևորելով միաժամանակ կորցնում ես նաև այն դրսևորելու հնարավորությունը և կամ ընկնում արհամարհանք ծնող աղքատության գիրկը, կամ էլ ցանկանալով աղքատությունից խուսափել, սնանկացնում ես ուրիշներին, ինչով ատելություն ես հարուցում քո հանդեպ: Մինչդեռ տիրակալն ամենից ավելի պետք է զգուշանա հպատակների արհամարհանքից ու ատելու-

Թյունից, իսկ առատաձեռնությունը տանում է
թե՛ դեպի մեկը, թե՛ դեպի մյուսը: Ուստի, ավե-
լի խելամիտ կլինի ժլատ համարվելով վատ համ-
բավ ունենալ՝ առանց ատելի լինելու, քան թե
կամենալով առատաձեռն համարվել և այդ
պատճառով ուրիշներին ակամա սնանկացնելով,
միաժամանակ արժանանալ և՛ վատ համբավի, և՛
ատելության:

ԳԼՈՒԽ XVII

Ղաժանության ու գթասրտության և այն
մասին, թե ինչ ներշնչես,
որ ավելի լավ լինի՝ սե՞ր, թե՞ վախ

Քննելով վերոհիշյալ հատկությունները, կա-
սեմ, որ թեև յուրաքանչյուր տիրակալ կուզե-
նար, որ իրեն գթասիրտ համարեն և ոչ թե դա-
ժան, այնուամենայնիվ, չպիտի չարաշահել
գթասրտությունը: Չեզարե Բորջային շատերն
էին դաժան համարում, բայց այդ դաժանու-
թյամբ նա կարգուկանոն հաստատեց Ռոմանիա-
յում, միավորեց այն, խաղաղեցրեց ու հնազան-
դության բերեց: Ու, եթե խորը մտածենք, դրա-
նով նա ավելի մեծ գթասրտություն ցուցաբե-
րեց, քան Ֆլորենցիայի ժողովուրդը, որը վախե-

նալով դաժանության մեջ մեղադրվելուց, թույլ տվեց ավերել Պիստոյան: Ուստի, հպատակներին հնազանդ պահելու համար տիրակալը պիտի պատրաստ լինի դաժանության պատճառով իրեն ուղղվելիք մեղադրանքներին: Մի քանի հաշվեհարդար կազմակերպելով, նա ավելի մեծ գթասրտություն կդրսևորի, քան նրանք, ում ավելորդ գթասրտության պատճառով անկարգություններ են սկսվում: Քանզի անկարգության հետևանքով, որը կողոպուտների ու սպանությունների պատճառ է դառնում, տուժում է ամբողջ բնակչությանը, մինչդեռ տիրակալի վճռով իրագործվող պատիժներից տուժում են սոսկ հատուկենտ մարդիկ: Նոր տիրակալին դաժանության համար ավելի քիչ են մեղադրում, քան որևէ մեկ այլ մարդու, քանզի նոր իշխանությանը շատ վտանգներ են սպառնում: Վերգիլիոսը Դիդոնայի բերանով ասում է.

Rea dura, et regni novitas me talia cogunt
Moliri et late fines custode tueri¹ .

---

1. «Երիտասարդ է մեր թագավորությունը, մեծ է վտանգը. միայն դա է ստիպում ինձ այդպես աչալրջորեն պաշտպանել մեր սահմանները» (լատ.):

Սակայն նոր տիրակալը չպիտի լինի դյուրահավատ ու հապճեպ վճիռներ արձակի: Նա իրեն պետք է դրսևորի որպես գուսպ, շրջահայաց և ուղղամիտ իշխող, բայց այնպես, որ ավելորդ դյուրահավատությունը չվերածվի անգագուշության, իսկ ավելորդ կասկածամտությունը չչարացնի հպատակներին:

Այս առթիվ կարող է վեճ ծագել՝ տիրակալին սիրե՞լն է գերադասելի է, թե՞ նրանից վախենալը: Ասում են՝ լավն այն է, որ միաժամանակ և՛ սիրում են, և՛ վախենում: Սակայն սերը դժվարությամբ է համատեղվում վախի հետ, ուստի, եթե հարկադրված ենք ընտրություն կատարել, ապա վախը գերադասելի է: Որովհետև, մարդկանց մասին ընդհանրապես կարելի է ասել, որ նրանք երախտամոռ են ու փոփոխամիտ, կեղծավոր են ու խաբեբա, վախկոտ ու շահամետ: Քանի դեռ նրանց համար բարիք ես գործում, նրանք քոնն են ամբողջ հոգով, խոստանում են քեզ համար ոչինչ չխնայել, ոչ իրենց արյունը, ոչ կյանքը, ոչ երեխաներին, ոչ էլ ունեցվածքը, բայց երբ նրանց կարիքը զգաս, իսկույն երես կթեքեն քեզանից: Եվ վա՛յ այն տիրակալին, ով խոստումներին հավատ ընծայելով, ոչ մի միջոց

չի ձեռնարկի ընդդեմ վտանգի: Քանզի գնված և ոչ թե մեծահոգությամբ ու ազնվությամբ ձեռք բերված բարեկամությունը փորձության պահին քեզ նեցուկ չի լինի: Բացի դրանից, մարդիկ ավելի քիչ են զգուշանում վիրավորել նրան, ում սիրում են, քան նրան, ումից վախենում են, քանզի սերը գոյատևում է երախտագիտության շնորհիվ, ինչը մարդիկ, ապիկարության պատճառով կարող են հանուն իրենց շահի քամահրել, միջդեռ վախը կենսունակ է պատժի սպառնալիքով, որը քամահրել չես կարող:

Այսուհանդերձ, տիրակալը պետք է վախն այնպես ներշնչի, որ եթե սիրո էլ չարժանանա, ապա գոնե խուսափի ատելությունից, քանզի միանգամայն հնարավոր է վախ ներշնչել առանց ատելության: Ատելության չարժանանալու համար տիրակալը պետք է խուսափի քաղաքացիների ու հպատակների ունեցվածքի ու նրանց կանանց վրա աչք տնկելուց: Նույնիսկ, երբ անհրաժեշտ է համարում որևէ մեկին կյանքից զրկել, ապա համապատասխան հիմնավորում ու ակնհայտ պատճառ լինելու դեպքում կարող է դա անել, բայց պետք է զգուշանա ուրիշի ունեցվածքը սեփականելուց, քանզի

հնարավոր է, որ մարդիկ քեզ ներեն իրենց հոր սպանությունը, բայց ունեցվածքի կորստի հետ հաշտվել չեն կարող: Առավել ևս, որ ունեցվածքի առգրավման պատճառներ միշտ էլ կան, ու, եթե սկսես գուցե, ապա ուրիշինը յուրացնելու առիթ միշտ էլ կգտնվի, մինչդեռ որևէ մեկին կյանքից զրկելու հիմքերն անհամեմատ քիչ են և պատրվակ գտնելն՝ ավելի դժվար:

Բայց, երբ տիրակալն իր տնօրինության տակ բազմահազարանոց զորք ունի, առավել ևս չպիտի անհանգստանա դաժան համարվելուց, քանզի, եթե դաժան մարդու համբավ չունենա, չի կարող պահպանել զորքի միասնությունն ու մարտունակությունը: Հանիբալի զարմանալի գործերի թվում հիշատակում են նաև հետևյալը. կռվելու համար օտար երկրներ ուղևորվելով, նա իր հսկայաքանակ ու բազմացեղ զորքը գերծ էր պահում խռովություններից ու գժտություններից՝ թե՛ հաղթանակի, թե՛ պարտության օրերին, ինչը կարելի է բացատրել միայն նրա անմարդկային դաժանությամբ, որը նրա իրզախության ու տաղանդի հետ միասին զորքին պատկառանք ու սարսափ էր ներշնչում: Եթե նա դաժան չլիներ, նրա մյուս հատկու-

թյուններն էլ ըստ արժանվույն չէին գնահատվի: Մինչդեռ, պատմական աշխատությունների հեղինակները մի կողմից փառաբանում են բուն սխրանքը, մյուս կողմից՝ առանց խորը մտածելու՝ պարսավում այն ծնող գլխավոր պատճառը:

Թե որքանով է ճիշտ այն պնդումը, թե զորավարի համար բավական չէ օժտված լինել միայն խիզախությամբ ու տաղանդով, ցույց է տալիս Սցիպիոնի օրինակը, որը մի բացառիկ անձնավորություն էր ոչ միայն իր ժամանակակիցների, այլև ընդհանրապես բոլոր մարդկանց մեջ: Նրա զորքերը Իսպանիայում խռովություն բարձրացրին, քանի որ չափից ավելի մեղմաբարո լինելով, նա զինվորներին ավելի մեծ ազատություն էր տվել, քան թույլատրելի էր զինվորական կանոնադրությամբ: Հենց այս հատկության համար էլ Ֆարիոս Մաքսիմուսը սենատում նրան անվանեց հռոմեական զորքի ապականիչ: Խստակամոլության նույն այդ պակասի պատճառով Սցիպիոնը չպաշտպանեց լոկրեցիներին¹: Լսելով, որ իր լեգատներից մեկը թալա-

---

1. Հարավային Իտալիայում գտնվող հունական Լոկրի քաղաքի բնակիչներ (ծանոթ. թարգմ.):

նում է նրանց, նա լեզատին չպատժեց անպատկառության համար: Իզուր չէ, որ սենատում, ցանկանալով նրան արդարացնել, մեկն ասել էր, թե նա պատկանում է մարդկանց այն տեսակին, ում համար ավելի հեշտ է սխալներ չգործել, քան սխալների համար պատժել ուրիշներին: Ժամանակի ընթացքում Սցիպիոնի բնավորության այդ գծի պատճառով կարող էր տուժել նաև նրա բարի անունն ու մթագնվել փառքը, եթե նա գործեր միանձնյա: Բայց նա գտնվում էր սենատի իշխանության ներքո, ուստիև նրա բնավորության այդ գծերը ոչ միայն աղետաբեր հետևանքներ չունեցան, այլև ավելի մեծ փառք բերեցին նրան:

Եվ այսպես, վերադառնալով այն վեճին, թե տիրակալին սիրե՞լն է գերադասելի, թե՞ նրանից վախենալը, կասեմ, որ տիրակալներին սիրում են սեփական հայեցողությամբ, բայց վախենում են տիրակալների հայեցողությամբ, ուստի խելացի տիրակալը պետք է հույսը դնի այն բանի վրա, ինչն իրենից է կախված և ոչ թե ուրիշից: Կարևորն այստեղ լոկ այն է, որ հպատակներիդ մեջ քո հանդեպ ատելություն չհարուցես, ինչպես ասվել է վերևում:

ՉԼՈՒՄ XVIII

Այն մասին, թե տիրակալներն ինչպես պիտի
իրենց խոսքը պահեն

Ավելորդ է ասել, թե որքան գովելի են տիրակալի խոստումնապահությունը, ուղղամտությունն ու բարեխղճությունը: Սակայն, մենք փորձից գիտենք, որ մեր օրերում մեծ գործեր կատարել հաջողվել է միայն նրանց, ովքեր միշտ երդմնազանց են եղել և կարողացել են, ում որ պետք է մատների վրա խաղացնել: Այդպիսի տիրակալները շատ ավելի մեծ հաջողությունների են հասել, քան նրանք, ովքեր գերադասել են ազնիվ լինել:

Պետք է գիտենալ, որ թշնամու դեմ կարելի է պայքարել երկու եղանակով. առաջին՝ օրենքներով, երկրորդ՝ ուժով: Առաջին եղանակը բնորոշ է մարդուն, երկրորդը՝ գազանին, բայց քանի որ առաջինը հաճախ անբավարար է, ապա ստիպված ենք լինում դիմել նաև երկրորդին: Այստեղից հետևում է, որ տիրակալը պետք է յուրացնի այն, ինչը բնորոշ է և՛ մարդուն և՛ գազանին: Արդյո՞ք այլաբանորեն սա չե՞ն մեզ հուշում անտիկ հեղինակները, պատ-

մելով, թե ինչպես են Աքիլեսին ու Հնադարյան մյուս հերոսներին դաստիարակության տվել իմաստուն կենտավրոս Քիրոնին: Այլապես ո՞րն է որպես դաստիարակ կես մարդ-կես գազան ընտրելու իմաստը, եթե ոչ այն, որ տիրակալն իր մեջ պետք է համատեղի այդ երկու էությունները, քանզի մեկն առանց մյուսի բավականաչափ ուժ չունի:

Այսպիսով, բոլոր գազաններից տիրակալը թող նմանվի երկուսին՝ առյուծին ու աղվեսին. Առյուծը վախենում է թակարդներից, իսկ աղվեսը՝ գայլերից, ուրեմն պետք է աղվեսի նմանվել, որպեսզի կարողանաս թակարդները շրջանցել և առյուծի, որպեսզի գայլերին վախեցնես: Միշտ առյուծի նմանվողը, կարող է չնկատել թակարդը: Այդտեղից հետևում է, որ խելամիտ տիրակալը չի կարող և չպիտի հավատարիմ մնա խոստմանը, եթե դա վնաս է հասցնում իր շահերին և, առավել ևս, եթե արդեն վերացել են այն պատճառները, որոնք նրան հարկադրել են խոստում տալ: Սույն խորհուրդը կարող էր անարժան համարվել, եթե մարդիկ ազնվորեն տեր կանգնեին իրենց խոսքին, բայց սպիկարության պատճառով նրանք դրժում են խոս-

տուժը, ուստի դու էլ պիտի նրանց հետ նույն կերպ վարվես: Իսկ խոստումը խախտելու հարմար պատրվակ միշտ էլ կգտնվի: Դրա օրինակները բազմաթիվ են. որքա՛ն խաղաղության պայմանագրեր, որքա՛ն համաձայնություններ ուժի մեջ չմտնելով հող ու մոխիր են դարձրել միայն այն պատճառով, որ տիրակալներն իրենց խոսքին հավատարիմ չեն եղել, ընդ որում, միշտ շահել է նա, ով աղվեսի բնույթ է ունեցել: Սակայն այդ բնույթը պետք է նաև քողարկել կարողանալ: Պետք է հնարամտություն դրսևորել խաբելու և կեղծավորություն անելու գործում, թեև մարդիկ այնքան միամիտ են ու այնպես թաղված առօրյա հոգսերի մեջ, որ խաբողը միշտ էլ կգտնի նրան, ով թույլ կտա իրեն հիմարացնել:

Ժամանակի առումով մեզ մոտակա օրինակներից չեմ կարող չհիշել մեկը. Ալեքսանդր VI-ը ամբողջ կյանքում վարպետանում էր խաբեությունների մեջ, բայց նրան հավատացողներ միշտ էլ գտնվում էին: Ամբողջ աշխարհում չկար մեկը, որը կեղծ երդումներ տալով այդպես հավատացներ, այդպես համոզիչ ձևով խոստանար և այդքան քիչ մտահոգվեր խոս-

տողմները կատարելու մասին: Այնուամենայնիվ, նրան միշտ հաջողվում էր իր ուղածի պես խաբել, որովհետև գիտեր նման գործելակերպի օգուտը: Սրանից հետևում է, որ տիրակալի համար պարտադիր չէ օժտված լինել նշված բոլոր առաքինություններով, բայց հույժ անհրաժեշտ է ցույց տալ, որ օժտված է: Կհանդգնեմ ավելացնել, որ առաքինություններով օժտված լինելն ու անշեղորեն դրանց հետևելը վնասակար է, մինչդեռ այդպիսին երևալը՝ օգտակար: Այլ կերպ ասած, մարդկանց աչքում պետք է երևալ կարեկից, խոստումնապահ, գթասիրտ, անկեղծ, բարեպաշտ և իրականում լինել այդպիսին, բայց ներքուստ պետք է պատրաստ լինել անհրաժեշտության դեպքում դրսևորել նաև հակառակը: Պետք է հասկանալ, որ տիրակալը, հատկապես նոր տիրակալը չի կարող կատարել այն ամենը, ինչը համապատասխանում է լավ մարդու մասին մեր ունեցած պատկերացումներին, քանզի պետությունը պահպանելու համար նա հաճախ է ստիպված լինում երդմնազանց լինել՝ ընդամին, դրսևորելով անգթություն, դաժանություն ու անազնվություն: Ներքուստ նա պետք է միշտ պատրաստ լինի փոխել գործելակերպը,

եթե դեպքերն այլ ընթացք ստանան, կամ ճակատագրի քամին այլ ուղղությամբ փչի, այսինքն, ինչպես ասվել է, կարելիվույն չափ չհեռանա բարուց, բայց հարկ եղած դեպքում չխորշի նաև չարից:

Եվ այսպես, տիրակալը պետք է աչալրջորեն հետևի, որ բերանից այնպիսի մի խոստում չթուցնի, որը չի կարող կատարվել նշված հինգ առաքինություններով օժտված լինելու դեպքում: Իրեն տեսնողներին ու լսողներին նա թող ներկայանա իբրև համակ գթասրտություն, ուղղամտություն, մարդկայնություն ու բարեպաշտություն, հատկապես բարեպաշտություն: Որովհետև, մարդիկ մեծ մասամբ դատում են ըստ արտաքին հատկանիշների, քանզի տեսնել կարող են բոլորը, բայց ի մտոս զննել՝ քչերը: Ամեն մեկն էլ տեսնում է, թե դու ինչպիսին ես թվում, քչերն են զգում, թե իրականում ով ես դու, սակայն այս վերջինները չեն համարձակվի վիճարկել մեծամասնության կարծիքը, որի թիկունքին պետությունն է կանգնած: Օրենքից վեր կանգնած բոլոր մարդկանց, հատկապես, տիրակալների գործերի մասին դատում են ըստ արդյունքի, ուստի տիրակալները թող աշխա-

տեն պահպանել իշխանությունն ու հաղթանակ տանել: Այդ նպատակների համար ինչ միջոցներ էլ որ գործադրվեն, դրանք միշտ էլ կարդարացվեն ու կխրախուսվեն, քանզի ամբոխը հմայվում է լոկ արտաքին փայլից, իսկ աշխարհում ամբոխից զատ ուրիշ ոչինչ չկա: Փոքրամասնությունն այնտեղ ձայն չունի, որովհետև պետությունը կանգնած է մեծամասնության թիկունքին: Ներկայիս տիրակալներից մեկը, որի անունը չեմ ուզում տալ, շարունակ իրեն ցուցադրում է որպես խաղաղ և փոխվստահելի հարաբերությունների կողմնակից, մինչդեռ իրականում թե մեկ և թե մյուս սկզբունքի կատաղի թշնամին է, քանզի, եթե հետևեր իր որդեգրած կեցվածքին, ապա վաղուց զրկված կլիներ կամ հզորությունից կամ պետությունից:

ՉԼՈՒՄ XIX

Ինչպես խուսափել ատելությունից ու արհամարհանքից

Հիշյալ հատկություններից ամենակարևորները քննարկեցինք, իսկ ինչ վերաբերում է մյուսներին, ապա դրանց մասին կխոսեմ համառոտակի, խոհերս նախադրելով մի ընդհանուր

կանոնով: Տիրակալը, ինչպես վերևում մասնավորապես ասվել է, պետք է այնպիսի մի բան չանի, որով կարող է հարուցել հպատակների ատելությունն ու արհամարհանքը: Եթե դա հաջողվի, ուրեմն նա հասել է իր նպատակին և այլևայլ թերությունները չեն կարող նրան վնասել: Տիրակալներն ատելություն են հարուցում ընչաքաղցության և իրենց հպատակների ունեցվածքի ու կանանց վրա կատարած ոտնձգությունների պատճառով, որովհետև մարդկանց մեծամասնությունն իր վիճակից գոհ է այնքան ժամանակ, քանի դեռ չեն դիպել նրա արժանապատվությանը կամ գույքին, այնպես որ, եթե տիրակալը ժողովրդի համար ատելի չէ, նրանից դժգոհել կարող են լոկ հատուկենտ գոռոզամիտ մարդիկ, որոնց բերանը դժվար չէ փակել: Տիրակալներն արհամարհանքի են արժանանում փոփոխամտության, թեթևամտության, փափկակեցության, փոքրոգության ու անվճռականության պատճառով: Այդ հատկություններից պետք է զգուշանալ, ինչպես կրակից, աշխատելով հակառակն անել՝ յուրաքանչյուր արարքի մեջ ներդնելով մեծահոգություն, անվեհերություն, լրջմտություն ու վճ-

ուականություն: Հպատակների անձնական գործերին վերաբերող տիրակալի վճիռները պետք է անբեկանելի լինեն՝ ստեղծելով այնպիսի կարծիք, որ ոչ մեկի մտքով անգամ չանցնի, թե կարելի է խաբել կամ խորամանկությամբ գերազանցել նրան: Իր անվան շուրջը նման կարծիք ստեղծած տիրակալին հարգանքով կվերաբերվեն, իսկ եթե լուր տարածվի, որ նա օժտված է ակնառու արժանիքներով ու վայելում է Հպատակների հարգանքը, թշնամիները չեն հանդգնի նրա վրա հարձակվել, կամ նրա դեմ դավադրություն կազմակերպել: Քանզի տիրակալին երկու վտանգ է դարանակալում. մեկը ներքին՝ հպատակների կողմից, մյուսն՝ արտաքին՝ ուժեղ հարևանների կողմից: Արտաքին վտանգը կարելի է հաղթահարել լավ զորքի ու լավ դաշնակիցների օգնությամբ, ընդ որում, լավ զորք ունեցողը լավ դաշնակիցներ էլ կգտնի: Իսկ եթե արտաքին վտանգը հաղթահարվի, ապա երկրի ներսում էլ խաղաղություն կհաստատվի, եթե միայն գաղտնի դավադրություններ չնյութվեն: Բայց հարձակման դեպքում էլ տիրակալը պիտի չկորցնի արիությունը, քանզի, եթե գործի ասածիս համաձայն, կդիմակայի

ցանկացած թշնամու, ինչպես Նաբիդոս Սպարտացին, ում մասին պատմվել է վերևում:

Ինչ վերաբերում է Հպատակներիդ, ապա, երբ դրսից վտանգ չկա, միակ բանը, որից պետք է զգուշանալ՝ գաղտնի դավերն են, որոնցից խուսափելու համար, ինչպես արդեն ասվել է, Հպատակներիդ մեջ պիտի սեր ու հարգանք ներշնչես անձիդ նկատմամբ: Դավադրությունը կանխելու բոլոր միջոցներից ամենաստույգը ժողովրդի աչքում ատելի չլինելն է: Չէ որ դավադիրը միշտ հույս է տածում տիրակալին սպանելով դոհացնել ժողովրդին, բայց, եթե նա համոզված լինի, որ դրանով կշարժի ժողովրդի զայրույթը, կհրաժարվի իր մտադրությունից, քանզի անթիվ են այն դժվարությունները, որոնք ուղեկցում են ցանկացած դավադրությանը: Ինչպես փորձն է ցույց տալիս, դավադրություններ հաճախ են պատահել, բայց դրանցից քչերն են պսակվել հաջողությամբ: Իսկ դա բացատրվում է նրանով, որ դավադիրը չի կարող միայնակ գործել և կարող է համաձայնության գալ լուկ նրանց հետ, ովքեր, իր կարծիքով, դժգոհ են իշխանությունից: Բայց սիրտդ բացելով դժգոհի առջև, դու նրան նույն պահին էլ

Հնարավորութիւնն ես տալիս դառնալ գոհ մարդկանցից մեկը, որովհետեւ քեզ մատնելով, նա կարող է իր համար քաղել ամենատարբեր օգուտներ: Այսպիսով, երբ մի կողմից շահն ակնհայտ է, մյուս կողմից՝ կասկածելի, ընդամին լի բազում վտանգներով, ապա քեզ չի մատնի լոկ այն գործակիցը, ով կամ ամենահավատարիմ ընկերդ է կամ տիրակալի կատաղի թշնամին:

Կարճ ասած, դավադրի ուղեկիցներն են երկյուղը, կասկածը, հատուցման վախը, իսկ տիրակալը պաշտպանված է իշխանութեան վեհութեամբ, օրենքներով, բարեկամներով ու պետութեան ամբողջ հզորութեամբ, այնպես որ, եթե դրան միանում է նաև ժողովրդի համակրանքը, ապա հազիվ թե որևէ մեկը համարձակվի դավադրութիւն կազմակերպել: Քանզի, դավադրի համար վախենալու պատճառ կա դեռ մինչև չարիք գործելը, բայց այն դեպքում, երբ նրա դեմ ժողովուրդն է լարվում, նա վախենալու պատճառ ունի նաև հետո, որովհետև այլևս ոչ ոքից չի կարող ապաստան խնդրել:

Այս առումով ես կարող էի շատ օրինակներ բերել, բայց կսահմանափակվեմ մեկով, որը մեր

Հայրերը դեռ հիշում էին. Բոլոնիայի տիրակալ մեսսեր Աննիբալե Բենտիվոլյոն՝ ներկայիս մեսսեր Աննիբալեի պապը, սպանվեց դավադիր Կանեսկինների կողմից, ուրիշ ժառանգ չթողնելով մեսսեր Ջովաննիից բացի, որը տակավին օրորոցի երեխա էր: Սպանությունից անմիջապես հետո զայրույթով լցված ժողովուրդը կոտորեց բոլոր Կանեսկիններին, որովհետև Բենտիվոլյոնների տոհմը այն ժամանակ Համընդհանուր սիրո առարկա էր: Եվ այդ սերն այնքան գորեղ էր, որ երբ Բոլոնիայում Բենտիվոլյոններից ոչ ոք չմնաց, որն ընդունակ լիներ կառավարելու պետությունը, քաղաքացիները, լսելով Բենտիվոլյոններին արյունակից մի մարդու մասին, որը նախկինում դարբնի որդի էր համարվել, գնացին նրա մոտ՝ Ֆլորենցիա և իշխանությունը հանձնեցին նրան, այնպես որ նա քաղաքը կառավարեց այնքան ժամանակ, քանի դեռ մեսսեր Ջովաննին կառավարելու համար պատշաճ տարիքի չէր հասել:

Խոսքս ավարտելով, մի անգամ էլ ասեմ, որ տիրակալը կարող է չվախենալ դավադրություններից, եթե վայելում է ժողովրդի համակրանքը, և, ընդհակառակն, պետք է վախենա բո-

լորից ու յուրաքանչյուրից, եթե ժողովուրդն ատելությունն ու արհամարհանք է տածում նրա հանդեպ: Բարեշեն պետություններն ու խելացի տիրակալները ջանք չեն խնայում ազնվականությանը չզչգոռելու և ժողովրդին սիրաշահելու համար, քանզի դա իշխանավորների ամենակարևոր հոգսերից մեկն է:

Մեր օրերում լավագույնս կառուցված և լավագույնս կառավարվող երկրի օրինակ կարող է ծառայել Ֆրանսիան: Այնտեղ գործում են թագավորի ազատությունն ու անվտանգությունն ապահովող բազմաթիվ օգտակար հաստատություններ, որոնցից առաջնայինը լիազորություններով օժտված խորհրդարանն է: Այդ միապետությունը կառուցողը, քաջատեղյակ լինելով ազնվականության իշխանասիրությանն ու լպիրշությանը, հասկացել է, որ նրա սանձը պիտի ձիգ պահել, մյուս կողմից՝ հաշվի առնելով ազնվականության նկատմամբ տածած ժողովրդի ատելությունը, որը հիմնված է վախի վրա, ցանկացել է պաշտպանել ազնվականությանը: Սակայն վերոհիշյալը նա չի մտցրել թագավորի պարտականությունների մեջ, որպեսզի ազնվականությունն արքային չմեղադրի

ժողովրդին երես տալու, իսկ ժողովուրդը՝ ազնվականութեանը հովանավորելու համար՝ ստեղծելով մի միջնորդ հաստատութեան, որը թագավորին չեզոք պահելով, սանձում է ուժեղներին և սատարում թուլերին: Դժվար է պատկերացնել ավելի լավ և ավելի կշռադատված համակարգ, ինչպես նաև՝ թագավորի և թագավորութեան անփտանգութեան ավելի հուսալի գրավական: Այստեղից կարելի է ևս մեկ օգտակար դաս քաղել. այն, որ տիրակալները հպատակների համար անցանկալի գործերը պետք է հանձնարարեն ուրիշներին, իսկ ցանկալիներն իրենք կատարեն: Իբրև ամփոփում ասեմ, որ տիրակալը պետք է հարգանք ցուցաբերի ազնվականութեան նկատմամբ, բայց այնպես, որ ժողովրդի արհամարհանքին չարածանանա:

Թերևս, շատերը կասեն, որ հռոմեական կայսրերից ոմանց կյանքի և մահվան օրինակը հակասում է վերոհիշյալ կարծիքին: Ես նկատի ունեմ այն կայսրերին, ովքեր արժանավայել կերպով ապրելով ու քաջակորով լինելով կամ զրկվել են իշխանութունից կամ սպանվել դավադրութեան հետևանքով: Ցանկանալով վիճարկել նման առարկությունները, կվերլուծեմ

կայսրերից մի քանիսի հատկություններն ու կապացուցեմ, որ նրանց կործանման են հասցրել հենց մատնանշածս պատճառները: Միաժամանակ, կուզենայի առանձնացնել այն առավել ուսանելին, որ առկա է կայսրերի՝ սկսած Մարկոս-փիլիսոփայից մինչև Մաքսիմինուս, այսինքն՝ Մարկոսի, նրա որդու՝ Կոմոդի, Պերտինաքսեսի, Հուլիանոսի, Սևերուսի, նրա որդու՝ Անտոնինոս Կարակալլայի, Մաքրինոսի, Հելիոհորվեսի, Ալեքսանդրի և Մաքսիմինուսի կենսագրության մեջ:

Նախ՝ ասեմ, որ եթե տիրակալը սովորաբար հարկադրված է լինում զսպել ազնվականության փառասիրությունն ու ժողովրդի ապերեսանությունը, ապա հոռմեական կայսրերը ստիպված էին լինում զսպել նաև զորքի դաժանությունն ու ընչաքաղցությունը: Այդ տհաճ պարտականությունը շատերին է կործանման հասցրել, քանզի դժվար է եղել միաժամանակ գոհացնել և՛ ժողովրդին, և՛ զորքին: Ժողովուրդը խաղաղություն ու անդորր էր տենչում, ուստի գերադասում էր խաղաղասեր կայսրերին, մինչդեռ զինվորները նախապատվությունը տալիս էին ռազմատենչ, մոլեգին, դաժան ու

գիշատիչ տիրակալներին, բայց միայն այն պայմանով, որ այդ հատկությունները գործադրվեն ժողովրդի դեմ այնպես, որ իրենք կրկնակի ուճիկ ստանան ու հագեցնեն իրենց կրքերը:

Այս ամենն անխուսափելիորեն կործանման է հասցրել այն կայսրերին, ովքեր բնածին շնորհք չեն ունեցել կամ ճիգ չեն թափել իրենց անձի նկատմամբ այնպիսի պատկառանք ներշնչել, որպեսզի կարողանան հնազանդ պահել ժողովրդին ու զորքը: Կայսրերի մեծ մասը, հատկապես նրանք, ովքեր ոչ թե ժառանգաբար են ստացել կայսերական իշխանությունը, այլ օժտվել դրանով, հայտնվելով երկու քարի արանքում, գերադասելով հաճոյանալ զորքին, անտեսել են ժողովրդին: Բայց նրանք այլ ելք չեն ունեցել, որովհետև, եթե տիրակալը չի կարող խուսափել հպատակներից ոմանց ատելությունից, ապա պետք է նախ փորձի խուսափել համընդհանուր ատելությունից: Եթե դա հնարավոր չէ, նա պետք է բոլոր ջանքերը գործադրի, որպեսզի ատելի չդառնա ավելի ուժեղների համար: Ահա թե ինչու, նոր տիրակալները, պաշտպանության ավելի սուր կարիք ունենալով, գերադասել են ոչ թե ժողովրդի, այլ զին-

վորների կողմն անցնել: Բայց այս դեպքում էլ են անհաջողութուն կրել, եթե չեն կարողացել նրանց մեջ պատշաճ հարգանք ներշնչել:

Նշված պատճառով, չափավորության կողմնակից, արդարամիտ ու դաժանության թշնամի, հեղահամրույր ու գթասիրտ երեք կայսրերից՝ Մարկոսից, Պերտինաքսեսից և Ալեքսանդրից երկուսը տխուր վախճան են ունեցել: Միայն Մարկոսն է ապրել ու մահացել մեծագույն փառք ու պատվի մեջ, որովհետև կայսերական իշխանությունը ժառանգակալել էր iure hereditario¹ և ժողովրդի կամ զորքի կողմից ճանաչվելու կարիք չուներ: Ավելին, նա իր բազում առաքինությունների շնորհիվ վայելում էր հպատակների հարգանքը, ուստի կարողացավ անհրաժեշտ շրջանակներում պահել և՛ ժողովրդին և՛ զորքը՝ նրանց համար լինելով ոչ ատելի, ոչ էլ արհամարհելի: Ի տարբերություն նրա, Պերտինաքսեսը կայսր դարձավ զինվորների կամքին հակառակ, որոնք Կոմոդի օրոք շվայտ կյանքի վարժվելով, չկարողացան համակերպվել ազնվորեն ապրելու Պերտինաքսեսի պա-

---

1. Ժառանգության իրավունքով (լատ.):

հանջներին, և քանի որ նրան ատուժ էին ու, դրանից բացի, նաև արհամարհում ծերության պատճառով, ուստի նրան սպանեցին կառավարման հենց սկզբում:

Այս կապակցութեամբ պետք է նշել, որ լավ գործերով էլ կարելի է սեփական անձի նկատմամբ ատելություն հարուցել ճիշտ այնպես, ինչպես վատ գործերով, ուստի տիրակալը, ինչպես արդեն ասել եմ, հաճախ է ստիպված լինում հանուն պետության պահպանման հրաժարվել լավից, որովհետև եթե հպատակների այն մասը, որի պաշտպանության կարիքն ունի տիրակալը, լինի դա ժողովուրդը, ազնվականությունը թե զորքը, բարոյալքված է, ապա տիրակալն էլ նրանց համակրանքը շահելու համար ստիպված պետք է գործի համապատասխան ձևով: Այդ դեպքում լավ գործերը կարող են նրան վնասել: Բայց անցնենք Ալեքսանդրին: Նա, ինչպես գովեստով պատմում են, այնքան մեղմաբարո մարդ էր, որ նրա կառավարման տասնչորս տարիների ընթացքում առանց դատվելու ոչ ոք մահապատժի չի ենթարկվել: Եվ, այնուամենայնիվ, նրան արհամարհում էին չափից ավելի փափկակյաց լինելու և մոր խորհր-

դով շարժվելու համար, ուստի նա ևս սպանվեց
գորքերի մեջ տեղ գտած դավադրության
հետևանքով:

Ի տարբերություն այդ երեքի, Կոմոզը,
Սևերուսը, Անտոնինոս Կարակալլան և Մաքսի-
մինուսը աչքի էին ընկնում ծայրահեղ ազահու-
թյամբ ու դաժանությամբ: Զորքի համակրանքը
շահելու համար նրանք ամեն կերպ հարստահա-
րում ու ճնշում էին ժողովրդին, և Սևերուսից
բացի, նրանք բոլորն էլ տխուր վախճան ունե-
ցան: Իսկ Սևերուսը հռչակվեց այնպիսի քաջա-
գործություններով, որ զինվորների համակրան-
քը չկորցրեց մինչև կյանքի վերջն ու բարեհա-
ջող կառավարեց, թեև կեղեքում էր ժողովրդին:
Նրա բացառիկ խիզախությունը ժողովրդին
վախեցնում ու ապշեցնում էր, իսկ զորքին ակ-
նածանք էր ներշնչում: Եվ քանի որ որպես նոր
տիրակալ նրա կատարած գործերը հիանալի են
և ուշագրավ, ապա կուզենայի մանրամասների
մեջ չմտնելով, ցույց տալ, թե ինչպես է նա կա-
րողացել նմանվել մեկ առյուծի, մեկ աղվեսի,
որոնց, ինչպես արդեն ասել եմ, հարկ է, որ
նմանվեն տիրակալները:

Լսելով Հուլիանոս կայսեր թուլակամության

մասին, Սևերուսը Սլավոնիայում իր ենթակա-
յության տակ գտնվող գինվորներին համոզեց,
որ պետք է գնալ Հռոմ՝ առնելու պրետորական-
ների կողմից սպանված Պերտինաքսես կայսեր
մահվան վրեժը: Այդ պատրվակով էլ նա գորքե-
րը շարժեց դեպի Հռոմ՝ թաքուն պահելով կայ-
սերական իշխանության հասնելու իր մտադ-
րությունը և իտալիա ժամանեց ավելի շուտ,
քան այնտեղ կհասներ նրա գալու լուրը: Երբ
նա մտավ Հռոմ, սենատը, վախից դրդված նրան
կայսր հռչակեց՝ հրամայելով սպանել Հուլիա-
նոսին: Սակայն, Սևերուսի ճանապարհին դեռ
էլի երկու արգելք կար. Ասիայում ասիական
գորքերի հրամանատար Պեսցենիոս Նիգերն էր
իրեն կայսր հռչակել, իսկ արևմուտքում նրա
մրցակիցը դարձավ Ալբինոսը: Երկուսի դեմ
բացեիրաց գործելը վտանգավոր էր, ուստի
Սևերուսը որոշեց Նիգերի դեմ ճակատամարտ
տալ, իսկ Ալբինոսին վերացնել խորամանկու-
թյամբ: Վերջինիս նա գրեց, որ սենատից կայ-
սեր կոչում ստանալով՝ կամենում է այդ պատի-
վը նրա հետ կիսել, ուստի խնդրում է ընդունել
կայսեր տիտղոսն ու սենատի որոշմամբ նրան
հռչակում է իշխանակից: Ալբինոսն այդ ամենն

ընդունեց իբրև ճշմարտություն: Բայց այն բանից հետո, երբ Նիգերի գործը Չախճախվեց, իսկ նա սպանվեց, և արևելքում գործերը կարգի բերվեցին, Սևերուսը վերադառնալով Հռոմ, սենատին մի բողոք ներկայացրեց, որով Ալբինոսին մեղադրեց երախտամոռության և իր՝ Սևերուսի դեմ մահափորձ կատարելու մեջ, ինչի պատճառով նա իբր հարկադրված է մեկնել Հռոմից, որպեսզի պատժի Ալբինոսին: Որից հետո նա Ալբինոսին Ֆրանսիայում բռնեցնելով, նրան գրկեց և՛ իշխանությունից, և՛ կյանքից:

Խորհելով Սևերուսի գործողությունների մասին, համոզվում ենք, որ նա գործել է մերթ որպես կատաղի առյուծ, մերթ որպես խորամանկ աղվես, որ նա բոլորին վախ ու հարգանք է ներշնչել և չի հարուցել զորքի ատելությունը: Ուստի մեզ համար զարմանալի չէ, թե ինչպես է նրան՝ նոր տիրակալին հաջողվել այդպես ամրապնդել իր իշխանությունը: Հպատակներին հարստահարելով, նա ատելի չէր դառնում, որովհետև անխոցելի էր դարձել իր փառքի շնորհիվ: Նրա որդին՝ Անտոնինոսը, նույնպես նշանավոր դեմք էր, մի իսկական ռազմիկ, որը կարողացավ ոչ միայն ժողովրդի վրա մեծ

տպավորութիւնն գործել, այլև խստակյաց ու սակավապետ լինելով շահել նաև զինվորների համակրանքը: Բայց անսանձ կատաղության ու դաժանության պատճառով, որը նրան դրդեց բազմաթիվ սպանութիւններ կատարել՝ ոչնչացնելով Ալեքսանդրիայի բոլոր բնակիչներին ու Հռոմի բնակիչների կեսին, նա ատելի դարձավ բոլոր հպատակների աչքում, և սարսափազդու նուշխիսկ մերձավորների համար, ուստի սպանվեց իր ցենտուրիոններից մեկի ձեռքով՝ զորքի աչքի առաջ:

ՀԱյստեղ տեղին է նշել, որ ամեն ոք, ում համար կյանքը արժեք չունի, կարող է տիրակալի դեմ մահափորձ կատարել, այնպես որ չկա մի ստույգ միջոց, որի շնորհիվ կարելի լիներ խուսափել մոլազար մեկի ձեռքով սպանվելուց: Բայց դրանից պետք է այդքան էլ վախենալ, որովհետև նման մահափորձերը խիստ հազվագեպ են պատահում: ՚

Կարևորն այն է, որ քեզ շրջապատող պաշտոնյաներին ու քեզ մոտ ծառայութեան մեջ գտնվող մարդկանց չվիրավորես, այսինքն՝ Անտոնինոսի նման չվարվես, որն անարգ մահվան էր դատապարտել այն ցենտուրիոնի եղբորն ու

ամեն օր մահվամբ էր սպառնում նաև նրան, պահելով, սակայն, իր թիկնապահների թվում: Դա անմտություն էր և չէր կարող չավարտվել Անտոնինոսի սպանությամբ, ինչն էլ, ինչպես գիտենք, տեղի ունեցավ:

Հիմա անցնենք Կոմոդին: Մարկոսի որդին լինելով, նա կարող էր առանց ճիգ թափելու պահպանել ժառանգությամբ իրեն բաժին հասած իշխանությունը: Եթե նա հետևեր հոր օրինակին, ապա դրանով մեծապես կշահեր և՛ ժողովրդի և՛ գործերի բարեհաճությունը, բայց որպես դաժան ու եղկելի մարդ, նա սկսեց անկարգապահություն խրախուսելով հաճոյանալ գործին՝ նրա օգնությամբ ժողովրդին թալանելու համար: Սակայն, գործի արհամարհանքին արժանացավ նրանով, որ իր կայսերական աստիճանը նսեմացնելով, արհնայում մենամարտի էր բռնվում գլադիատորների հետ, ընդամին, կատարելով կայսերական մեծությանն անհարիր բազմաթիվ այլ նողկալի գործեր: Ոմանց համար ատելի, մյուսներից արհամարհված՝ նա սպանվեց իր մերձավորների շրջանում հասունացած դավադրության հետևանքով:

Մնում է պատմել Մաքսիմինուսի հատկու-

թյունների մասին: Սա մի բացառիկ ռազմատենչ մարդ էր, և այն բանից հետո, երբ Ալեքսանդրն իր փափկակեցության պատճառով զայրացրեց զորքին, վերջինս կայսր հռչակեց Մաքսիմինուսին: Բայց նրան չհաջողվեց երկար կառավարել, որովհետև զորքի մեջ ատելություն ու արհամարհանք առաջացրեց նախ նրանով, որ մի ժամանակ խաշնարած էր եղել Թրակիայում, և այդ հանրահայտ փաստը հպատակների աչքում անպատիվ բան էր համարվում, և ապա՝ կայսր դառնալով, նա չչտապեց Հռոմ գնալ՝ ընդունելու կայսերական տիտղոսանշանները: Բացի այդ, հռչակվեց դաժանությամբ՝ իր պրեֆեկտների միջոցով Հռոմում և այլուրեք արյունալի հաշվեհարդարներ կազմակերպելով: Ստորին ծագման պատճառով նրա նկատմամբ եղած արհամարհանքը խորացավ նրա վայրագությունների հանդեպ ունեցած վախից ծնված ատելությամբ: Այնպես որ, նրա դեմ նախ ոտքի կանգնեց Աֆրիկան, ապա՝ սենատն ու ամբողջ Հռոմեական ժողովուրդը և, վերջապես, դավադրության մեջ ներքաշվեց ամբողջ Իտալիան: Դավադրությանը միացան նաև Ակվիլեան պաշարած նրա զինվորները, որոնք

նրա դաժանության ու պաշարման դժվարությունների պատճառով դայրացած լինելով և տեսնելով, որ կայսրը շատ թշնամիներ ունի, սիրտ առան ու սպանեցին նրան:

Ես չեմ անդրադառնա Հելիոհոբալեսին, Մակրինոսին ու Հուլիանոսին, որովհետև դրանք եղել են միանգամայն աննշան ու անփառունակ տիրակալներ, այլ կանցնեմ եզրափակմանը:

Ը Մեր ժամանակներում տիրակալներն այդքան էլ կարիք չունեն գորքին հաճոյանալու: Ճիշտ է, գորքը հիմա էլ է հոգածություն պահանջում, սակայն դա դյուրավ հաղթահարելի խնդիր է, որովհետև մեր օրերում տիրակալը կարիք չունի շփվելու գինվորների հետ, որոնք անմիջականորեն գտնվում են առանձին նահանգների կառավարիչների ու իշխանությունների ենթակայության ներքո, ինչպես եղել է Հռոմեական կայսրության օրոք: Ուստի, եթե այն ժամանակ ստիպված էին լինում նախ գինվորներին գոհացնել, որովհետև գորքն էր մեծ ուժ ներկայացնում, ապա մեր ժամանակներում թուրքական ու եգիպտական սուլթաններից բացի, բոլոր տիրակալների գլխավոր հոգսը ժո-

ղովրդին գոհացնելն է, որովհետև ժողովուրդը մեծ ուժ է ներկայացնում:

Թուրքական սուլթանը մյուս տիրակալներից տարբերվում է նրանով, որ իր տրամադրության տակ ունի տասներկուհազարանոց հետևակ և տասնհինգհազարանոց հեծելազոր, որոնք ապահովում են նրա տերության ամրությունն ու անվտանգությունը: Այդպիսի տիրակալը հարկադրված է մի կողմ թողնելով մյուս հոգսերը, ջանք թափել զորքի հետ հաշտ լինելու համար: Նույն կերպ էլ Եգիպտոսի սուլթանը, որը կախման մեջ է գինվորներից: Նա ստիպված է, թեկուզև ի վնաս ժողովրդի, լեզու գտնել զորքերի հետ: Նկատի ունեցեք, որ Եգիպտոսի սուլթանի պետությունն իր կառուցվածքով տարբերվում է մնացած բոլոր պետություններից և քրիստոնեական աշխարհում համեմատելի է միայն պապականության հետ: Այն չի կարելի ժառանգական անվանել, քանի որ սուլթանի հաջորդներ են համարվում ոչ թե նրա զավակները, այլ նա, ով հաջորդ է ընտրվում հատուկ դրա համար լիազորված անձանց կողմից: Բայց այն չի էլ կարելի նաև նոր անվանել, քանզի այդ կարգը վաղուց է գործում, և սուլ-

Թանի առաջ չեն ծառանում այն դժվարութիւններից և ոչ մեկը, որոնց բախվում են նոր տիրակալները: Այսպիսով, թեև պետութեան մեջ նոր սուլթան է ընտրվում, սակայն այնտեղ շարունակում են գործել հին հաստատութիւնները՝ իշխանութեան հաջորդափոխութիւնն ապահովելով ճիշտ այնպես, ինչպես սովորական ժառանգակալութեան դեպքում:

Բայց դառնանք խնդրո առարկային: Վերևում ասվածից հետևում է, որ կայսրերի կործանման գլխավոր պատճառը եղել է կամ նրանց նկատմամբ գոյութիւն ունեցող ատելութիւնը կամ արհամարհանքը: Ուստի հասկանալի է դառնում, թե ինչու են հակոտնյա միջոցներով գործող անձանցից միայն երկուսը երջանիկ վախճան ունեցել, իսկ մյուսները սպանվել անգթաբար: Բանն այն է, որ Պերտինաքսեսն ու Ալեքսանդրը չհասկացան, որ իրենց համար, որպես նոր տիրակալների, անօգուտ և նույնիսկ վնասակար է ընդօրինակել ժառանգութեան իրավունքով կայսր դարձած Մարկոսին, իսկ Կոմոզի և Մաքսիմինուսի համար կործանարար եղավ Սևերուսին ընդօրինակելը, որովհետև նրանք օժտված չէին այնպիսի

խիզախությամբ, որը նրանց թույլ տար կրկնել նրա արարքները: Ըստ էության, նոր տիրակալը նոր պետության մեջ չպիտի նմանվի Մարկոսին կամ ընդօրինակի Սևերուսին, բայց պետք է Սևերուսից փոխ առնի այն, առանց որի չի կարելի նոր պետություն ստեղծել, իսկ Մարկոսից՝ այն ամեն լավագույնն ու արժեքավորը, ինչն անհրաժեշտ է արդեն կայունություն ու ամրություն ձեռք բերած պետությունը պահպանելու համար:

ԳԼՈՒԽ XX

Ամրոցների և շատ այլ բաների օգտակարության մասին

Տիրակալներից ոմանք իրենց իշխանությունն ամրապնդելու համար զինաթափում են հպատակներին, մյուսները նվաճված քաղաքներում քաղաքացիների միջև երկպառակություններ հրահրում, ոմանք կանխամտածված ձևով իրենց համար թշնամիներ են ստեղծում, մյուսները, իշխանություն ձեռք բերելով, գերադասում են արժանանալ նրանց բարեհաճությունը, ում կասկածով են վերաբերվել, ոմանք ամրոցներ են կառուցում, ոմանք էլ կողոպտում ու

Հիմնահատակ ավերում դրանք: Դժվար է ասել, թե այդ միջոցներից որն է նախընտրելի, եթե չգիտենք, թե ինչպիսին են եղել հանգամանքներն այն պետություններում, որտեղ կայացվել է այս կամ այն վճիռը: Այնուամենայնիվ, կփորձեմ խոսել դրանց մասին՝ մանրամասնությունները բաց թողնելով այնքանով, որքանով որ թույլ է տալիս բուն նյութը:

Եվ այսպես. երբեք չի պատահել, որ նոր տիրակալները զինաթափեն հպատակներին, ընդհակառակը, նրանց միշտ պինել են, եթե նրանք եղել են անզեն, որովհետև զինելով հպատակներին քո բանակն ես ստեղծում: Չեռք բերելով ոմանց, և ամրապնդելով մյուսների հավատարմությունը՝ հպատակներիդ դարձնում ես քեզ կողմնակից: Բոլոր հպատակներին անհնար է պինել, բայց եթե գերադասություն տրվի թեկուզև նրանց մի մասին, ապա դա թույլ կտամեծ վստահությունք հույս դնել նաև մյուսների վրա: Առաջինները, տեսնելով, որ գերադասությունն իրենց է տրվել, երախտապարտ կլինեն քեզ, իսկ մյուսները կներեն, մտածելով, որ ընտրյալներ են դառնում նրանք, ում վրա ավելի մեծ պարտականություններ են դրված և ով-

քեր ավելի մեծ վտանգների են ենթարկվում: Բայց հպատակներիդ զինաթափելով, քո անվատահույսամբ կվիրավորես նրանց և դրանով իսկ վախկոտություն ու կասկածամտություն կդրսևորես, իսկ այդ երկու հատկությունների համար տիրակալներին չեն ներում: Եվ քանի որ առանց զորքի կառավարել չես կարող, ուրեմն պիտի ստիպված լինես դիմել վարձկաններին, իսկ թե ինչ արժեն վարձկան զորքերը, այդ մասին արդեն ասել ենք, բայց դրանք, եթե նույնիսկ գերազանց զինվորներ էլ լինեն, միևնույն է՝ քեզ չեն կարող պաշտպանել հզոր թշնամիներից ու անհավատարիմ հպատակներից:

Ի դեպ, ինչպես արդեն ասել եմ, նոր տիրակալները նոր պետութայուններում միշտ սեփական զորք են ստեղծել, ինչը հաստատվում է պատմական բազմաթիվ օրինակներով: Բայց, եթե տիրակալը նոր տիրույթները միացնում է հին պետությանը, ապա նոր հպատակներին հարկավոր է զինաթափել, բացառութայուն կատարելով միայն նրանց համար, ովքեր աջակցել են նվաճմանը, բայց պետք է այնպես անել, որ վերջիններս փափկակեցութայան վարժվեն ու

Թուլանան, ի վերջո բանը հանգեցնելով նրան, որ ամբողջ գորքի մեջ մնան միայն տիրակալի հարեանությամբ ապրող բնիկ հպատակներ:

Մեր իմաստուն նախնիներից ոմանք այն կարծիքն են հայտնել, որ Պիստոյան պետք է պահել երկպառակություններով, իսկ Պիզան՝ ամբողջներով, ուստի իշխանությունն ամրապնդելու համար իրենց ենթակա որոշ քաղաքներում հրահրել են երկպառակություններ: Այն օրերին, երբ Իտալիան գտնվում էր հարաբերական հավասարակշռության մեջ, նման գործելակերպը կարող էր արդարացվել: Բայց հազիվ թե վերոհիշյալ պատգամը պիտանի լինի մեր ժամանակներում, քանզի համոզված չեմ, որ պառակտումները երբևէ կարող են լավ բանի հասցնել: Ավելին, թշնամու հարձակման դեպքում պարտությունն անխուսափելի կլինի, որովհետև ավելի թույլ կողմը կմիանա հարձակվողներին, իսկ ուժեղը չի կարող միայնակ պաշտպանել քաղաքը:

Վենետիկցիներն իրենց ենթակա քաղաքներում հավանաբար, նշածս նույն պատճառներով, խրախուսում էին գվելֆների ու գրեբլինների թշնամությունը: Չթողնելով, որ բանն ար-

յունահեղության հասնի, նրանք քաղաքացիներին հրահրում էին միմյանց դեմ, որպեսզի թշնամություն սերմանելով նրանց թուլացնեն: Բայց, ինչպես տեսնում ենք, դա վենետիկցիներին օգուտ չտվեց: Վալյայի մոտ կրած ջախջախիչ պարտությունից հետո, նախ քաղաքներից մի քանիսը, իսկ այնուհետև՝ նաև մյուսները, համարձակվեցին անջատվել նրանցից:

Այսպիսով, նման միջոցները վկայում են իշխողի թուլության մասին, որովհետև ամուր և վճռական իշխանությունը երբեք պառակտում չի հանդուրժի, որը եթե խաղաղ ժամանակ տիրակալի համար օգտակար է, քանզի օգնում է զսպել հպատակներին, ապա պատերազմի ժամանակ ակնհայտորեն ունենում է կործանարար հետևանքներ:

Անվիճելի է, որ, տիրակալներն ազդեցություն են ձեռք բերում խոչընդոտներ հաղթահարելով և թշնամիներին ջախջախելով: Ահա թե ինչու, ճակատագիրը, կամենալով մեծարել նոր տիրակալին, որին ինքնահաստատումն ավելի է հարկավոր, քան գահը ժառանգողին, ինքն է նրան թշնամիներ ուղարկում՝ հարկադրելով մենամարտել ու հաղթել նրանց, որպես-

զի նրանց դիակների վրայով ըստ հնարավորին՝ ավելի վեր բարձրանա: Սակայն շատերի կարծիքով, խելացի տիրակալը, բարենպաստ հանգամանքների առկայութեան դեպքում ինքը պիտի արհեստականորեն իր համար թշնամիներ ստեղծի, որպեսզի նրանց հաղթելով է՛լ ավելի մեծարվի:

Հաճախ է պատահում, որ հատկապես նոր տիրակալները ժամանակի ընթացքում համոզվում են, որ առավել նվիրված ու օգտակար են այն մարդիկ, ովքեր սկզբում վստահելի չեն թվացել: Սիենայի տիրակալ Պանդոլֆո Պետրուչին իր պետութունը կառավարելիս մյուսներից ավելի վստահում էր նրանց, ում նախկինում կասկածելի էր համարել: Բայց այստեղ չի կարելի վերացական դատողութուններ անել, քանզի ամեն ինչ կախված է փոփոխվող հանգամանքներից: Կասեմ միայն, որ նախկինում տիրակալի նկատմամբ թշնամաբար տրամադրված անձանց համակրանքը հեշտութեամբ կարելի է շահել, եթե նրանց լինել-չլինելու հարցը կախված լինի տիրակալի բարեհաճութունից: Այսպիսի դեպքերում նրանք կրկնակի եռանդով կծառայեն նրան, որպեսզի գործով ապացուցեն,

որ իրենց մասին նախկինում թյուր կարծիք է եղել: Ուստի, տիրակալի համար նրանք միշտ ավելի օգտակար կլինեն, քան այն մարդիկ, ովքեր չարաշահելով իրենց արտոնյալ վիճակը, մտահոգված են միայն սեփական բարօրությամբ:

Այսպիսով, քննարկվող նյութի թելադրանքով կուզենայի հիշեցնել այն տիրակալներին, ովքեր իշխանության են հասել քաղաքացիների մի մասի օգնությամբ: Հարկ է խորհել այն դրդապատճառների մասին, որոնցով առաջնորդվել են քեզ օգնողները, ու եթե պարզվի, որ բանը ոչ թե անձնական նվիրվածությունն է, այլ դժգոհությունը նախկին կառավարումից, ապա նրանց բարեկամությունը պահպանելը չափազանց դժվար կլինի, քանզի անհնար է գոհացնել այդ մարդկանց: Եթե փորձենք անցյալի ու ներկայի օրինակներով հասկանալ դրա պատճառը, կտեսնենք, որ միշտ ավելի դյուրին է ձեռք բերել այն մարդկանց բարեկամությունը, ովքեր գոհ են եղել նախկին իշխանությունից, ուստիև թշնամաբար են ընդունել նոր տիրակալին, քան պահպանել նրանց բարեկամությունը, ովքեր դժգոհ լինելով նախկին իշխա-

նությունից՝ աջակցել են հեղաշրջմանը:

Վաղուց ի վեր տիրակալներն իրենց իշխանությունն ամրապնդելու համար ամրոցներ են կառուցում, դրանց շնորհիվ նախ՝ դավադիր մարդկանց զսպելու և ապա՝ թշնամու անակնկալ հարձակման դեպքում հուսալի պատսպարան ունենալու համար: Կարող եմ գովեստով խոսել հնուց եկող այդ սովորույթի մասին: Սակայն, մենք դեռ հիշում ենք, թե ինչպես մեսսեր Նիկոլո Վիտելին քաղաքն իր ձեռքում պահելու համար հրամայեց քարուքանդ անել Չիտա դի Կաստելլոյի երկու ամրոցները: Գվիդո Ուբալդոն, վերադառնալով իր կալվածքները, որտեղից նրան քշել էր Չեզարե Բորջան, հիմնահատակ ավերեց այդ երկրամասի բոլոր ամրոցները՝ կարծելով, որ այդպես ավելի հեշտ կլինի պահպանել պետութայունը: Բոլոնիա վերադառնալուց հետո նույն կերպ վարվեց նաև Բենտիվոլիոնների ընտանիքը: Սրանից հետևում է, որ ամրոցների օգտակար լինելու կամ չլինելու հարցը կախված է հանգամանքներից: Ու, եթե մի դեպքում դրանք օգտակար են, ապա մյուս դեպքում դրանցից միայն վնաս է գալիս: Բացատրեմ ավելի հանգամանորեն: Այն տիրակալ-

ներին, ովքեր ժողովրդից ավելի շատ են վախենում, քան արտաքին թշնամիներից, ամրոցները պետք են, իսկ նրանց, ովքեր արտաքին թշնամիներից են ավելի շատ վախենում, քան ժողովրդից, ամրոցներ հարկավոր չեն: Միլանում դուքս Ֆրանչեսկո Սֆորցայի կառուցած ամրոցը Սֆորցաների ընտանիքին ավելի մեծ վնաս պատճառեց, քան նրանց պետութայան մեջ տեղի ունեցած բոլոր խռովությունները: Դրա համար էլ բոլոր ամրոցներից լավագույնը ժողովրդի համար ատելի չլինելն է: Ինչ ամրոց էլ որ կառուցես, դա քեզ չի փրկի, եթե ժողովուրդը՝ քեզ ատում է, քանզի, երբ ժողովուրդը զենքի է դիմում, նրան օգնելու համար միշտ էլ հայտնվում են օտարերկրացիները: Մեր օրերում ամրոցները ոչ ոքի չեն օգնել, թերևս, կոմսուհի Ֆոլիից բացի, նրա ամուսնու՝ կոմս Ջիրոլամոյի մահվանից հետո: Ամրոցի շնորհիվ կոմսուհուն հաջողվեց թաքնվել ապստամբ ժողովրդից, սպասել մինչև Միլանից օգնություն կգա և վերստին ստանձնել իշխանությունը: Ժամանակն այնպիսին էր, որ ժողովրդին ոչ ոք չէր կարող դրսից օգնել: Սակայն, հետագայում ամրոցներն էլ չօգնեցին կոմսուհուն, երբ նրա ամ-

րոցը պաշարեց Չեզարե Բորջան, իսկ ժողովուրդը, որը թշնամաբար էր տրամադրված կոմսուհու հանդեպ, միացավ օտարերկրացիներին: Այնպես որ, նրա համար և՛ այն ժամանակ և՛ նախկինում շատ ավելի խելացի կլինեիր ոչ թե ամրոցներ կառուցել, այլ փոքր ինչ ջանք թափել ժողովրդի ատելությունը չհարուցելու համար:

Այսպիսով, քննության ենթարկելով ամբողջ ասվածը, կավելացնեմ, որ հավանություն եմ տալիս և՛ ամրոցներ կառուցողներին, և չկառուցողներին, բայց դատապարտում եմ յուրաքանչյուրին, ով հույսը դնելով ամրոցի վրա, մտահոգված չէ, որ ժողովրդի աչքում ատելի է դարձել:

ԳԼՈՒԽ XXI

Ինչ պիտի անի տիրակալը հարգանքի արժանանալու համար

Ոչ մի բան այնպես չի վեհացնում տիրակալին, որքան ռազմական ձեռնարկումներն ու բացառիկ արարքները: Ներկայիս տիրակալների մեջ ուսանելի է Իսպանիայի թագավոր Ֆեր-

դինանդ Արագոնացու օրինակը: Նրան կարելի
կլինե՞ր անվանել նոր տիրակալ, քանզի սկզբում
թույլ լինելով, կարճ ժամանակամիջոցում իր
փառքով ու շուքով նա դարձավ քրիստոնեա-
կան աշխարհի առաջին թագավորը: Նրա բոլոր
գործերը կրում են մեծության դրոշմ, իսկ որոշ
գործեր ուղղակի ապշեցնում են: Նա իր հզո-
րության հիմքը դրեց Գրենադայի համար մղած
պատերազմում, որը ձեռնարկեց դահ բարձրա-
նալուց շատ չանցած: Նա, նախ պատերազմն
սկսեց այն ժամանակ, երբ երկրի ներսում հան-
գիստ իրավիճակ էր տիրում, և ոչ մեկից երկ-
յուղելու պատճառ չկար: Ընդամին, նա պատե-
րազմի մեջ ներգրավեց կաստիլիացի բարոննե-
րին և վերջիններս պատերազմով զբաղված լի-
նելով, մոռացան խռովությունների մասին: Այդ
ժամանակամիջոցում նա անաղմուկ իր ձեռ-
քում կենտրոնացրեց ամբողջ իշխանությունն
ու նրանց հնազանդեցրեց: Բանակը պահելու
փողը նրան տվեցին եկեղեցին ու ժողովուրդը:
Քանի դեռ պատերազմը շարունակվում էր, նա
կազմավորեց նաև բանակը, որը հետագայում
նրան փառք բերեց: Դրանից հետո է՛լ ավելի
նշանակալից ձեռնարկումներ ծրագրելով և

դարձյալ գործելով որպես հավատի պաշտպան, նա հանդես բերեց բարեպաշտութեամբ քողարկված դաժանութիւնն՝ վտարելով մառանոսներին՝ ու նրանցից մաքրելով թագաւորութիւնը: Դժվար է պատկերացնել ավելի անգութ և միաժամանակ ավելի բացառիկ քայլ: Նույն պատրվակով նա հողեր գրավեց Աֆրիկայում, զորքերը մտցրեց Իտալիա և, վերջապես, պատերազմի մեջ մտավ Յրանսիայի հետ: Ահա այսպես, նա ծրագրում ու իրականացնում էր մեծ գործեր՝ մշտական հիացմունքի ու լարման մեջ պահելով հպատակներին, որոնք ակնդետ հետևում էին դեպքերի ընթացքին: Եվ այդ բոլոր ձեռնարկումներն այնպիսի արագութեամբ էին հաջորդում մեկը մյուսին, որ տիրակալի դեմ դավեր նյութելու ժամանակ չէր մնում :

Տիրակալի հզորացմանը նպաստում են նաև պետութեան ներսում ձեռնարկած քայլերը, որոնք վերագրվում են մեսսեր Բեռնարո դա Միլանոյին, այլ կերպ ասած, երբ որևէ մեկը քաղաքացիական կյանքում որևէ նշանակալի

---

1. Առերես քրիստոնեութիւնն ընդունած, սակայն թաքուն հուդայականութիւնն դավանող հրեաներ ու մավրեր (ծանոթ. թարգմ.):

բան է անուժ վատ կամ լավ, ապա անհրաժեշտ է արժանացնել պարգևի կամ պատժի այնպես, որ դա հնարավորինս ավելի երկար հիշվի: Բայց տիրակալի համար ամենագլխավորն այն է, որ նա իր բոլոր արարքներով աշխատի իր համար ստեղծել խելամիտ մարդու համբավ:

Տիրակալին նաև հարգում են, երբ նա բացե-
իրաց իրեն թշնամի կամ բարեկամ է հայտարարում, այսինքն, երբ առանց տատանվելու հանդես է գալիս ի պաշտպանություն մեկի և ընդդեմ մյուսի,-դա միշտ ավելի լավ է, քան չեզոք մնալը: Որովհետև, երբ երկու հզոր տիրակալ գոտեմարտի են բռնվում, ապա հնարավոր հաղթողը քեզ համար կամ վտանգավոր է, կամ ոչ: Երկու դեպքում էլ շահավետ է առանց վարանելու մտնել պատերազմի մեջ: Քանզի առաջին դեպքում պատերազմին չմասնակցելով կդառնաս հաղթողի ավարը՝ հուրախություն և ի գոհացումն պարտվածի: Այդ ժամանակ այլևս ոչ մեկից չես կարող պաշտպանություն ակնկալել. հաղթողը երեսը շուռ կտա դաշնակցից, որը նրան լքել է փորձության պահին, իսկ պարտվածը չի կամենա քեզ ապաստանել, քանզի զլացել ես նրան օգնության ձեռք մեկնել: Ան-

տիոքոսը, որին էտոլացիները հրավիրել էին Հունաստան՝ հռոմեացիներին դուրս քշելու համար, բանազնացնելու ուղարկեց աքայացիների մոտ, որոնք հռոմեացիների դաշնակիցներն էին, նրանց համոզելու, որ չմիջամտեն: Հռոմեացիներն, ընդհակառակը, աքայացիներին համոզեցին մտնել պատերազմի մեջ: Այնժամ, իրենց անելիքը որոշելու համար աքայացիները խորհուրդ գումարեցին, որի ժամանակ Անտիոքոսի պատվիրակը նրանց կոչ արեց գննքի չդիմել, իսկ հռոմեացիների պատվիրակն այսպես ասաց. «Quod autem isti dicunt non interponendi vos bello nihil magis alienum rebus vestris est, sine gratia, sine dignitate, premium victoris eritis»¹:

Եվ միշտ թշնամին կոչ է անում մի կողմ քաշվել, մինչդեռ բարեկամն առաջարկում է

---

1. «Ինչ վերաբերում է այն որոշմանը, որը ձեզ առաջարկվում է իբրև ձեր պետութայն համար ամենալավն ու ամենաշահավետը, այն է՝ չմիջամտել պատերազմին, ապա ձեզ համար ավելի վատ բան լինել չի կարող. քանզի այդպիսի որոշում ընդունելով կմնաք առանց պարգևի ու պատվի՝ դառնալով հաղթողի ավարը» (լատ.)

դառնալ իր զինակիցը: Անվճռական տիրակալները, որպես կանոն, գերադասում են չմիջամտել, որպեսզի խուսափեն վերահաս վտանգից, և, որպես կանոն, դա նրանց կործանում է:

Բայց եթե անվարան անցնես կոմոդներից մեկի կողմը և քո դաշնակիցը հաղթի, ապա որքան էլ որ նա հզոր լինի, ինչքան էլ որ նրանից կախված լինես, միևնույնն է՝ նա քեզ պարտական է, իսկ մարդիկ այդքան էլ ապերախտ չեն, որ հարվածեն նաև դաշնակցին: Բացի այդ, հաղթանակը երբեք այնքան կատարյալ չի լինում, որ հաղթողը համարձակվի իրեն սանձարձակ պահել և նույնիսկ կոխկրտել արդարությունը: Իսկ եթե քո դաշնակիցը պարտվի, նա քեզ կպատսպարի, և քանի դեռ ի վիճակի է՝ կօգնի, այնպես որ դժբախտության առումով կդառնաս նրա բախտակիցը, իսկ բախտն այնպիսի բան է, որ գուցե մի օր ժպտա նրան:

Երկրորդ դեպքում, երբ պատերազմողներին ոչ մեկից էլ վախենալու հարկ չկա, մեկին կամ մյուսին միանալը է՛լ ավելի խելամիտ քայլ կլինի: Քանզի մեկի օգնությունը կջախջախես մյուսին, թեև, եթե այդ առաջինը խելացի լինի, պիտի ոչ թե կործանի այլ փրկի հակառակոր-

դին: Իսկ հաղթանակից հետո դաշնակցիդ կենթարկես քո իշխանությանը, չէ որ միայն քո օգնությամբ է նրա հաղթանակն ապահովվում:

Այստեղ տեղին է նշել. որ ավելի լավ է խուսափել քեզանից ուժեղների հետ դաշինք կնքելուց, եթե դա թելադրված չէ անհրաժեշտությամբ, որովհետև, ուժեղ դաշնակցիդ հաղթանակի դեպքում կհայտնվես նրա բռի մեջ, իսկ տիրակալները պիտի զգուշանան իրենց նմաններից կախման մեջ ընկնելուց:

Վենետիկցիներն, օրինակ, դաշինք կնքեցին Ֆրանսիայի հետ ընդդեմ Միլանի դքսի, թեև կարող էին խուսափել դրանից: Հինց դա էլ դարձավ նրանց կործանման պատճառը: Եթե դաշինքից խուսափելու հնարավորություն չկա, ինչպես Փլորենցիացիների պարագայում, երբ պապն ու Իսպանիան զորքերը շարժեցին դեպի Լոմբարդիա, ապա տիրակալը պարտավոր է մտնել պատերազմի մեջ, ինչի պատճառները վերևում նշել եմ: Միայն թե մի կարծիր, որ ընդունածդ որոշումն այլընտրանք չունի, ընդհակառակն, պետք է կանխավ հաշտվել այն մտքի հետ, որ բոլոր որոշումներն էլ կասկածահարույց են, քանզի հայտնի բան է՝ մի անախոր-

ժուլթյունից խուսափելով ընկնում ես մյուսի մեջ: Խնելացի է նա, ով ծանրութեթեւ անելով բոլոր հնարավոր անախորժությունները, չարյաց փոքրագույնը համարում է որպես բարիք:

Տիրակալը նաև պետք է հովանավորի տաղանդներին, հյուրընկալի շնորհալի մարդկանց, խրախուսի այս կամ այն արհեստի կամ արվեստի բնագավառում աչքի ընկածներին: Նա պետք է քաղաքացիներին խթանի հանդիստ խղճով զբաղվել առևտրով, հողագործությամբ ու արհեստներով, որպեսզի ոմանք կարգի բերեն իրենց կալվածքները՝ չվախենալով դրանք կորցնել, մյուսներն առևտուր անեն՝ չվախենալով, որ հարկերի պատճառով կսնանկանան: Ավելին, նա պետք է պարգևներ ունենա նրանց համար, ովքեր հոգ են տանում քաղաքի կամ պետության բարգավաճման համար: Նա նաև պետք է ժողովրդին զբաղեցնի տոնակատարություններով ու հանդիսություններով՝ դրանց համար տարվա մեջ հարմար պահ ընտրելով: Հարգանք ցուցաբերելով համքարությունների նկատմամբ, որոնք միավորում են քաղաքների արհեստավորներին, տիրակալը երբեմն պետք է մասնակցի նրանց ժողովներին՝ իրեն դրսևորե-

լով որպէս առատաձեռնութեան ու մեծահոգութեան տիպար, ընդամին, ամենայն բծախնդրութեամբ ընդգծելով իր վսեմութիւնը, ինչը պիտի տեսանելի լինի նրա յուրաքանչյուր շարժման մեջ:

ԳԼՈՒԽ XXII

Տիրակալի խորհրդականների մասին

Տիրակալի համար պակաս կարևոր չէ խորհրդականների ընտրութիւնը, իսկ թե ինչպիսին կլինեն նրանք՝ լավ թե վատ, կախված է տիրակալների խոհեմութիւնից: Իշխողի խելքի մասին ամենից առաջ դատում են ըստ այն բանի, թե ովքեր են շրջապատում նրան: Եթե դրանք նվիրված ու ընդունակ մարդիկ են, ապա կարելի է վստահորեն ասել, որ նա խելացի մարդ է, որովհետև կարողացել է նկատել այդ անձանց ընդունակութիւններն ու անխախտ պահել նրանց նվիրվածութիւնը: Եթե նրանք այդպիսին չեն, ապա տիրոջ մասին էլ համապատասխան կարծիք կկազմվի, քանզի վատ օգնականներ ընտրելով, նա արդեն իսկ թույլ է տվել առաջին սխալը: Նրանք, ովքեր ճանաչում

էին Սիենայի տիրակալ Պանդոլֆո Պետրուչոյի օգնական Անտոնիո դե Վենաֆրոյին, կասկած անգամ չունեն իր՝ Պանդոլֆոյի արժանիքների մասին, որ այդպիսի օգնական էր ընտրել:

Քանզի խելքը երեք տեսակի է լինում. մեկը ինքն է ամեն ինչի հասու դառնում, մյուսը կարող է հասկանալ, թե ինչի է հասել առաջինը, երրորդը՝ ինքը ոչնչի չի հասնում և անկարող է հասկանալ, թե ինչի են հասել մյուսները: Առաջին խելքը բացառիկ է, երկրորդը՝ երևելի, երրորդը՝ անպետք: Ասվածից անառարկելիորեն հետևում է, որ Պանդոլֆոյի խելքը եթե ոչ առաջին, ապա գոնե երկրորդ տեսակին էր պատկանում, քանզի, եթե մարդը կարող է ուրիշների խոսքերում ու գործերում ճանաչել չարն ու բարին, ապա նա առանձնապես ճարտարամիտ չլինելով էլ իր խորհրդականների ասածների մեջ կտարբերի վատը լավից և լավի համար վարձահատույց կլինի, իսկ վատի համար կպատժի: Ասենք, նրա օգնականներն էլ չեն համարձակվի տիրակալին խաբել և բարեխղճորեն կծառայեն նրան:

Կա օգնականի արժեքը պարզելու մի անսխալ միջոց. եթե նա ավելի շատ իր մասին է

Հոգ տանում, քան տիրակալի, և յուրաքանչ-
յուր գործի մեջ իր շահն է փնտրում, ապա եր-
բեք լավ ծառա չի լինի տիրոջ համար: Վերջինս
էլ երբեք չի կարող նրա վրա հույս դնել: Քան-
զի այն նախարարը, որին պետական գործեր են
վստահված, պարտավոր է մտածել ոչ թե իր, այլ
տիրակալի մասին՝ նրան չանհանգստացնելով
զանազան մանրուքներով: Բայց տիրակալն էլ
իր հերթին պետք է աշխատի պահպանել իր նա-
խարարի նվիրվածությանը՝ ըստ արժանվույն
գնահատելով նրա ծառայությունները, բազմա-
պատկելով նրա կարողությունը, նրան իր հետ
կապելով երախտագիտության թելերով, նրա
հետ կիսելով պարտականություններն ու մեծա-
րանքները, որպեսզի նա գիտակցի իր անհրա-
ժեշտությունը և, բավականաչափ հարստու-
թյուն ու պատիվ ունենալով, նոր հարստու-
թյուններ ու մեծարանքներ չտենչա, ինչպես
նաև, իր պաշտոնի վրա դողալով, սարսափի հե-
ղաշրջումներից: Երբ տիրակալն ու նախարարը
երկուստեք իրենց այդպես են դրսևորում,
նրանք կարող են միմյանց վստահել, իսկ, երբ
նրանք իրենց այլ կերպ են պահում, ապա դա
վատ է վերջանում թե մեկի, թե մյուսի համար:

ՉԼՈՒՄ XXIII

Ինչպես խուսափել քժնողներից

Կուզենայի կանգ առնել ևս մի կարևոր հանգամանքի, ափելի ճիշտ՝ մի թուլության վրա, որից տիրակալները դժվարությամբ են ձերբազատվում, եթե չունեն բացառիկ խելք ու խորաթափանցություն: Ես նկատի ունեմ քժնանքն ու քժնողներին, որոնք վխտում են տիրակալների շուրջը, քանզի մարդիկ այնքան փառասեր են ու այնքան ինքնահավան, որ մեծ ջանքեր են հարկավոր այդ թուլություններին տուրք չտալու համար: Բայց ցավն այն է, որ փորձելով քժնանքն արմատախիլ անել, տիրակալը կարող է արհամարհանք հարուցել սեփական անձի նկատմամբ: Քանզի, քժնանքից պաշտպանվելու այլ միջոց չկա, քան մարդկանց համոզել, որ եթե նրանք քեզ ճշմարտությունն ասեն, նրանցից չես նեղանա, բայց եթե ամեն ոք քեզ ճշմարտությունն ասելու իրավունք ունենա, ապա կդադարեն քեզ պատշաճ ձևով հարգել:

Ուստի, խելացի տիրակալը պետք է ընտրի երրորդ ուղին, այն է՝ առանձնացնի խելացի մարդկանցից մի քանիսին՝ միայն նրանց իրա-

վունք տալով հայտնել իրենց կարծիքը, բայց միայն իր տված հարցերի շուրջը: Սակայն, պետք է հարցնել ամեն ինչի մասին և լսել պատասխանները, իսկ որոշումներն ընդունել միանձնյա և սեփական հայեցողությամբ: Խորհրդականների հետ հանդիպման ժամանակ անհրաժեշտ է նրանցից յուրաքանչյուրին այնպես վերաբերվել, որ բոլորի համար պարզ դառնա, որ ինչքան ավելի համարձակ արտահայտվեն, այնքան ավելի կգոհացնեն տիրակալին: Բայց պետք է նրանցից բացի ուրիշ ոչ մեկին չլսել և անխոտոր ընթանալով դեպի նպատակը, հավատարիմ մնալ կայացրած վճռին: Ով այլ կերպ է վարվում, նա կամ տեղի է տալիս քծնանքին, կամ լսելով տարբեր խորհուրդներ, հաճախ է փոխում իր կարծիքը, որի պատճառով ընկնում է հպատակների աչքից:

Բերեմ մի ժամանակակից օրինակ: Հայր Լուկան՝ Մաքսիմիլիան կայսեր վստահյալ անձը, խոսելով նորին մեծության մասին, նշել է, որ նա ոչ ոքից խորհուրդ չի հարցնում, ինքնուրույնաբար ոչինչ չի անում հենց այն պատճառով, որ նրա գործելակերպը հակասում է վերը նշվածին: Ծածկամիտ մարդ լինելով, կայսրն իր

մտադրությունները ոչ ոքի չի վստահում, ոչ մեկի խորհուրդին չի դիմում: Բայց, երբ այդ մտադրությունները կամաց-կամաց սկսում են մարմին ու ձև ստանալ, ապա նրա շրջապատն սկսում է դրանք վիճարկել, և տիրակալը, թուլակամ մարդ լինելով, դրանցից ձեռք է քաշում: Ուստի, այսօր սկսվածը վաղը դադարեցվում է, և երբեք չես հասկանա, թե կայսրն ինչ է ուզում, ինչ է մտադիր անել, ու չի կարելի հավատ ընծայել նրա խոսքին:

Այսպիսով, տիրակալը միշտ պետք է խորհրդակցի ուրիշների հետ, բայց միայն այն ժամանակ, երբ ինքն է դա ուզում, և ոչ թե այն ժամանակ, երբ դա ուզում են ուրիշները: Նա պետք է սաստի յուրաքանչյուրին, ում մտքով կանցնի նրան ինքնակոչ խորհուրդներ տալ: Սակայն, նա ինքը պետք է ամեն ինչի մասին հանգամանալից հարցուփորձ անի, համբերությամբ լսի հարցի վերաբերյալ ճշմարիտ պատասխանները, և ավելին, անհանգստություն ցուցաբերի, նկատելով, որ ինչ-որ մեկը, ինչ-որ պատճառով վախենում է ճշմարտությունն ասել: Շատերն են ենթադրում, որ տիրակալներից ոմանք, ովքեր խելացի մարդու համբավ են

ունեցել, իրենց փառքով պարտական են ոչ թե անձամբ իրենց, այլ մերձավորների խելացի խորհուրդներին, բայց դա սխալ կարծիք է: Քանզի, բացառություն չճանաչող կանոնը Հավաստում է. անխելք տիրակալին անիմաստ է խելացի խորհուրդներ տալ, եթե միայն նա պատահաբար չվատահի մի իմաստուն խորհրդականի, որը նրա փոխարեն բոլոր որոշումներն ինքը կընդունի: Ու, թեև նման իրադրությունը բացառված չէ, սակայն այդ տիրակալի վերջը շուտով կգա, քանզի խորհրդականն ինքը կդառնա տիրակալ: Իսկ երբ տիրակալն ունի մեկից ավելի խորհրդականներ, ապա, եթե խելացի չէ, չի կարող կողմնորոշվել իրարամերձ կարծիքների մեջ, և բացի այդ, խորհրդականներից յուրաքանչյուրը մտածելու է միայն սեփական բարօրության մասին, իսկ տիրակալը դա չի նկատի ու միջոցներ ձեռք չի առնի: Իսկ այլ խորհրդականներ չեն լինում, քանզի մարդիկ միշտ վատն են, քանի դեռ անհրաժեշտությունը նրանց չի պարտադրում լավը լինել: Սրանից կարելի է եզրակացնել, որ խելացի խորհուրդները, ովքեր էլ որ դրանք տան, ծնվում են տիրակալների խելամտությունից, և ոչ թե տիրա-

կալների խելամտությունն է ծնվում խելացի
խորհուրդներից:

ՉԼՈՒՄ XXIV

Թե ինչու Իտալիայի տիրակալները զրկվեցին իրենց պետություններից

Եթե նոր տիրակալը խելամտորեն է
հետևում նշված կանոններին, նա արագորեն
կամրապնդի իր դիրքերը և այդ պետությունում
իրենն ավելի ապահով ու վստահ կզգա,
քան իշխանութունը ժառանգաբար ստացած
լինելու դեպքում: Քանզի նոր տիրակալի հանդեպ
հետաքրքրությունն ավելի մեծ է, քան ժառանգակալ
իշխանի: Ու, եթե նրա արարքները
տոգորված են խիզախությամբ, ապա դրանք
մարդկանց համար շատ ավելի հետաքրքիր են
ու գրավիչ, քան տոհմի հնությունը: Չէ որ
մարդիկ ավելի շատ ապրում են ոչ թե երեկվա,
այլ այսօրվա օրով, ու եթե ներկա պահին բարեկեցու
թյուն են ձեռք բերում, ապա գոհանում և
ուրիշ բանի հետևից չեն ընկնում: Ավելին,
նրանք սարի պես կկանգնեն նոր տիրակալի թիկունքին,
եթե նա գործի պատշաժ ձևով: Եվ

կրկնակի փառքի կարժանանա նա, ով պետություն կստեղծի ու այն կամրապնդի լավ օրենքներով, լավ դաշնակիցներով, լավ զորքով ու ընդօրինակելի արարքներով: Ճիշտ այդպես՝ երիցս խայտառակ կլինի նա, ով տիրակալ ծնված լինելով՝ անխելքության պատճառով կզրկվի իշխանությունից:

Եթե հիշենք Իտալիայի այն տիրակալներին, ովքեր կորցրել են իշխանությունը, ինչպես օրինակ Նեապոլի թագավորը, Միլանի դուքսը և ուրիշներ, ապա կտեսնենք, որ նրանց առավել խոցելի տեղը եղել է բանակը, ինչի մասին հանգամանորեն խոսվել է վերևում: Բացի դրանից, նրանցից ոմանք հաշտ չեն եղել ժողովրդի հետ և կամ ժողովրդին իրենց կողմը գրավելով չեն կարողացել մեկուսացնել ազնվականներին: Քանզի, այնտեղ, որտեղ նման բացթողումներ չկան, տիրակալը չի կարող կորցնել իշխանությունը, եթե բավականաչափ ուժ ունի թշնամու զորքին հակահարված տալու համար: Փիլիպոս Մակեդոնացին, խոսքս Ալեքսանդր Մեծի հոր մասին չէ, այլ նրա, ով պարտություն կրեց Տիտուս Կվինկցուսից, իր վրա հարձակված մեծ պետություններին՝ Հռոմի և Հունաստանի հետ

Համեմատած՝ մի ոչ մեծ պետութիւնն ուներ, բայց, ռազմիկ լինելով, ինչպես նաև՝ ընդունակ ժողովրդին իր կողմը գրավելու և իրեն վերնախավից վտանգագերծելու, դիմացավ հռոմեացիների և հույների դեմ մղված բազմամյա պատերազմին ու թեև վերջում մի քանի քաղաք կորցրեց, այնուամենայնիվ, պահպանեց իր թագավորութիւնը:

Այնպես որ, մեր տիրակալներից նրանք, ովքեր երկար տարիներ իշխելուց հետո զրկվել են իրենց պետութիւններից, թող մեղքը բարդեն ոչ թե ճակատագրի, այլ իրենց անփութութիւն վրա: Խաղաղ ժամանակ նրանք չկանխատեսեցին հնարավոր աղետները, մի թերութիւնն, որը ներհատուկ է բոլոր մարդկանց՝ անդորրի ժամանակ չմտածել փոթորկի մասին, իսկ երբ վրահասան դժվար ժամանակներ, նրանք պաշտպանվելու փոխարեն գերադասեցին փախուստի դիմել, հուսալով, որ հպատակները, գազազելով հաղթողների սանձարձակութիւններից, իրենց հետ կկանչեն: Եթե ուրիշ ելք չկա, դա էլ լավ ելք է: Վատը՝ հանուն դրա մնացած բոլոր ելքերից հրաժարվելն է, ճիշտ այնպես, ինչպես որ՝ չարժե վայր ընկնել, հուսալով, որ քեզ կբարձ-

բացնեն: Բայց, նույնիսկ, եթե քեզ փորձանքից ազատեն էլ, դա անհետեանք չի մնա, որովհետև կհայտնվես կախյալ ու նվաստացած վիճակում: Եվ պաշտպանության լուկ այն միջոցներն են լավ, հիմնավոր ու հուսալի, որոնք կախված են քեզանից ու քո խիզախությունից:

ՉԼՈՒՄ XXV

Ինչ ազդեցություն ունի ճակատագրի իշխանությունը մարդկանց գործերի վրա և ինչպես կարելի է դրան դիմակայել

Գիտեմ, թե որքան հաճախ են նախկինում պնդել ու հիմա էլ պնդում են, թե աշխարհում ամեն ինչ գտնվում է ճակատագրի ու աստծո իշխանության ներքո, իսկ մարդիկ ոչինչ չեն որոշում և ոչ մի բանի դիմակայել չեն կարող: Սրանից էլ եզրակացություն է արվում, որ կարիք չկա հոգսերով ծանրաբեռնվել, իսկ ավելի լավ է հաշտվել սեփական բախտի հետ: Հատկապես վերջին տարիներին շատերը հակվեցին այդ կարծիքի կողմը, քանզի մեր աչքի առաջ այնպիսի անսպասելի փոփոխություններ են կատարվում, որոնց կանխատեսումը վեր է մարդկային ուժերից: Երբեմն, խորհելով այդ

ամենի շուրջը, ես էլ եմ միանում ընդհանուր կարծիքին:

Եվ, այնուամենայնիվ, հանուն այն բանի, որ չկորցնեմ կամքիս ազատությունը, ենթադրում եմ, որ, գուցե, ճակատագիրը տնօրինում է մեր գործերի միայն կեսը, իսկ մյուս կեսը, կամ՝ մոտավորապես կեսը, թողնում է մարդկանց: Ես ճակատագիրը կնմանեցնեի մի կատաղահոս գետի, որը վարարելով հեղեղում է ափերը, տապալում ծառերը, ավերում տները, իր ճանապարհին սրբում-տանում է ամեն ինչ: Բոլորը փախչում, բոլորն ընկրկում են դրա բուռն գրոհի դեմ՝ անզոր լինելով այն կասեցնել: Այսուամենայնիվ, մի՞թե դա մարդկանց խանգարում է նախազգուշական միջոցներ ձեռք առնել, այսինքն՝ արգելապատնեշներ ու ամբարտակներ կառուցել, որպեսզի գետն ափերից դուրս գալով կամ հոսի դեպի ջրանցքները, կամ էլ դարբեցնի իր անզուսպ ու սպառնալի վազքը:

Ճիշտ այդպես էլ ճակատագիրն իր զորությունը դրսևորում է այնտեղ, որտեղ նրա դեմ որպես արգելք չի ծառանում քաջությունը, և իր գրոհն ուղղում է դեպի այն կողմը, որտեղ արգելապատնեշներ չի տեսնում: Նայեցեք

Իտալիային, որը շնչահեղձ է լինում իր իսկ առաջ բերած բուռն իրադարձությունների հորձանուտում, և կտեսնեք, որ նա նման է մի հարթ տարածքի, որտեղ չկան ոչ ամբարտակներ, ոչ էլ արգելապատնեշներ: Բայց չէ որ, եթե նա պաշտպանված լիներ քաջությամբ, ինչպես Գերմանիան, Իսպանիան կամ Ֆրանսիան, այդ հորձանքը կարող էր նրան շրջանցել կամ ծայրահեղ դեպքում սոսկալի ավերածությունների պատճառ չէր դառնա: Կարծում եմ, այսքանը բավական է ճակատագրին դիմակայելու մասին՝ ընդհանրապես:

Իսկ ինչ վերաբերում է, տիրակալներին, ապա տեսնում ենք, որ նրանցից ոմանք, ովքեր դեռ երեկ բարգավաճում էին, այսօր զրկվում են իշխանությունից, թեև, ինչպես թվում է, նրանց բնավորությունը ոչ հիմնովին ոչ էլ մասամբ չի փոխվել: Կարծում եմ, դա բացատրվում է այն պատճառներով, որոնք հանգամանորեն քննվեցին վերևում, այսինքն՝ եթե տիրակալն ամբողջ հույսը կապում է ճակատագրի հետ, նա չի կարող դիմակայել դրա հարվածներին: Կարծում եմ նաև, որ միայն նրանք են շարունակում բարգավաճել, ում գործելակերպը

Համապատասխանում է ժամանակի ոգուն և կորցնում են նրանք, ում գործելակերպը ժամանակավրեպ է:

Քանզի տեսնում ենք, որ մարդիկ տարբեր եղանակներ են ընտրում իրենց առջև դրած նպատակին՝ այսինքն, հարստության ու փառքի հասնելու համար: Մեկը գործում է զգուշությամբ, մյուսը՝ շեշտակիորեն, մեկը՝ ուժով, մյուսը՝ հնարագիտությամբ, մեկը՝ համբերատար է, մյուսը՝ ոչ, և յուրաքանչյուրին իր նախընտրած ձևը կարող է հասցնել նպատակին: Բայց երբեմն տեսնում ենք, որ թեև երկուսն էլ գործել են նույն ձևով, օրինակ՝ զգուշությամբ, բայց երկուսից միայն մեկն է հաջողության հասել, և, ընդհակառակն, թեև երկուսն էլ գործել են յուրովի՝ մեկը զգուշությամբ, մյուսը՝ շեշտակիորեն, երկուսն էլ հավասարապես հաջողության են հասել: Իսկ դա կախված է հենց այն բանից, որ մի գործելակերպը համապատասխանում է ժամանակի պահանջներին, իսկ մյուսը՝ ոչ: Ուստի, պատահում է, որ երկուսն էլ, գործելով տարբեր եղանակներով, միատեսակ հաջողության են հասնում, իսկ պատահում է, որ երկուսն էլ գործում են միատեսակ, բայց նրանցից

միայն մեկն է նպատակին հասնում:

Դրանով է պայմանավորված նաև բարեկեցության փոփոխությունը: Նա, ով գործում է զգուշությամբ ու համբերատարությամբ, քանի դեռ ժամանակն ու հանգամանքները բարենպաստ են, բարգավաճում է, բայց բավական է, որ ժամանակն ու հանգամանքները փոխվեն՝ սկսվում է ճգնաժամը, որովհետև նա չի փոխել իր գործելակերպը: Եվ չկա մեկը, որ կարողանա վերափոխվել, որքան էլ որ խելացի լինի. նախ՝ իր էություն պատճառով, և երկրորդ՝ մարդն իրեն չի կարող ստիպել շեղվել այն ուղուց, որով ընթանալիս մինչ այդ կայուն հաջողություն է ունեցել: Ահա թե ինչու, երբ գալիս է թափով գործելու պահը, զգուշ տիրակալը չի կարողանում դա անել, ինչի պատճառով էլ կործանվում է, բայց եթե նրա բնավորությունը ժամանակի ու հանգամանքների թելադրանքով փոխվեր, ապա նրա բարեկեցությունն էլ հարատև կլիներ:

Հուլիոս պապը միշտ գործում էր շեշտակի ժամանակն ու հանգամանքները նպաստում էին նման գործելակերպին, ուստի նա ամեն անգամ հաջողության էր հասնում: Հիշենք նրա առա-

ջին ձեռնարկումը՝ Բոլոնիայի զավթումը դեռևս մեսսեր Զովաննի Բենտիվոլիոյի կենդանության օրոք: Վենետիկցիները դրան դեմ էին, Իսպանիայի թագավորը նույնպես, Ֆրանսիայի հետ այդ առթիվ բանակցություններ էին վարվում, բայց պապը միայնակ ռազմերթի ելավ իրեն հատուկ անզսպությունք ու վճռականությունք: Եվ ոչ ոք դրան չընդդիմացավ, վենետիկցիները՝ վախից, Իսպանիան՝ հուսալով իր իշխանության մեջ միավորել նեապոլի թագավորությունը: Զիջեց նաև Ֆրանսիայի թագավորը, քանզի տեսնելով, որ պապն արդեն արշավանքի է ելել, և ցանկություն ունենալով վենետիկցիների դեմ նրա հետ դաշինք կնքել, մտածեց, որ զինված օգնության ցույց չտալով կարող է բացահայտ վիրավորանք հասցնել նրան:

Այդ շեշտակի ու անակնկալ հարձակումով պապը հասավ այն բանին, ինչին մարդուն մատչելի խելամտությունք չէր կարող հասնել եկեղեցու որևէ այլ առաջնորդ, քանզի, եթե նա մնար Հռոմում, սպասելով, մինչև որ ամեն ինչ խաղաղվի ու կարգավորվի, ինչպես յուրաքանչյուր ոք կվարվեր նրա փոխարեն, Ֆրանսիայի թագավորը օգնությունից հրաժարվելու

Հազար ու մի պատրվակ կգտնենր, իսկ մյուսներն էլ՝ Հազար ու մի փաստարկ կբերեին ընդդեմ նվաճման: Ես չեմ խոսի նրա մյուս քայլերի մասին. բոլորն էլ նույն կարգի էին և բոլորն էլ նրան հաջողվում էին: Կարճատև կառավարման պատճառով նա այդպես էլ անհաջողության չհանդիպեց, բայց, եթե նա ավելի երկար ապրեր ու գային այնպիսի ժամանակներ, երբ զգուշութուն կպահանջվեր, նրա բարեհաջողությունը կավարտվեր, քանզի նա երբեք չէր շեղվի իր էությամբ նախընտրած ուղուց:

Եվ այսպես, իբրև եզրափակում սսեմ, որ ճակատագիրը փոփոխական է, իսկ մարդն՝ իր գործելակերպով՝ համառ, դրա համար էլ քանի դեռ մարդու գործելակերպը համահունչ է ժամանակի ոգուն, նա բարգավաճում է, իսկ երբ այդ դաշնությունը խաթարվում է, բարգավաճումն էլ կանգ է առնում: Եվ, այնուամենայնիվ, ես կարծում եմ, որ հարձակումն ավելի լավ է քան զգուշությունը, որովհետև ճակատագիրը կնոջ նման է, և, եթե մեկը կամենում է նրա հետ ընդհանուր լեզու գտնել, պետք է նրան քոթակի, այդպիսիներին նա ավելի շուտ է հանձնվում, քան նրանց, ովքեր սառնու-

թյամբ են գործի անցնում: Ուստիև նա, որպես կին, ջահելների ընկերուհին է, որովհետև նրանք այնքան էլ չըջահայաց չեն, ավելի խիզախ են և ավելի մեծ հանդգնություններ են նրան պարգևեր նվիրում:

ԳԼՈՒԽ XXVI

Իտալիան բարբարոսների ձեռքից ազատելու
և երկրի տերը դառնալու կոչ

Խորհրդածելով ամբողջ ասպածի շուրջը և ինքս ինձ խորհելով, թե Իտալիայի համար չի՞ եկել արդյոք նոր տիրակալի մեծարելու ժամանակը և կա՞, արդյոք, այնտեղ մի նյութ, որից օգտվելով խելացի ու արիակամ մարդը կարենար դրան իր ուզած ձևը տալ՝ ի փառս իրեն և ի բարօրություն հայրենիքի,~ եզրակացնում եմ, որ այնքան շատ են նոր տիրակալի հայտնվելուն նպաստող հանգամանքները, որ հազիվ թե որևէ մի այլ ժամանակ դրա համար ավելի հարմար լիներ, քան մերը: Ինչպես մի ժամանակ Իսրայելի ժողովուրդը պետք է գտնվեր ստրկություն մեջ, որպեսզի Մովսեսն իր խիզախությունը դրսևորեր, պարսիկները գտնվեին միդացիների լծի տակ, որպեսզի Կյուրոսն ի հայտ բե-

րեր իր հոգեկան մեծ կորուզը, աթենացիները՝ բաժան-բաժան հղած, որպեսզի Թեսսևսն իր սխրանքը գործեր, այդպես էլ հիմա՝ ազգային ոգու զարթոնքի համար հարկ էր, որ Իտալիան հասնի ներկայիս ամոթալի վիճակին՝ ավելի ծանր ստրկության, քան հրեաները, ավելի մեծ ստորացման քան պարսիկները, ավելի խորը մասնատվածության քան աթենացիները: Չկա այնտեղ ոչ առաջնորդ, ոչ կարգուկանոն, Իտալիան ջախջախված է, կողոպտված, ըզլտված, գետնատարած ու մոխրացած:

Պահեր են եղել, երբ թվացել է, թե մեր առջև նա է, ում աստված կամեցել է դարձնել Իտալիայի փրկիչ, բայց անողորմ ճակատագիրը նրան կասեցրել է նպատակի մատուցներում: Իտալիան ուժասպառ լինելով սպասում է նրան, ով կամոքի նրա վերքերը, ով ավարառությունից կփրկի Լոմբարդիան, ծանր տուրքերից՝ Նեապոլի թագավորությունն ու Տոսկանան, ով կբուժի նրա թարախակալած խոցերը: Ինչպե՛ս է Իտալիան աստծուն աղերսում վերուստ առաքել մեկին, ով նրան կազատի բարբարոսների դաժանությունից ու բռնությունից: Որքա՛ն լի է նա միավորող դրոշի տակ կանգնելու տենչով

ու պատրաստակամությամբ, միայն թե գտնվի դրոշակակիրը:

Եվ ամենամեծ հույսերը նա այժմ կապում է ձեր փառապանծ տան հետ, որը, խիզախության և ճակատագրի բարեհաճության պատճառ և եկեղեցու (որի առաջնորդը ձեր տոհմից է) հովանավորության շնորհիվ, կարող է ստանձնել Խալիլայի ազատագրման գործը: Դա այնքան էլ դժվար չի լինի, եթե դուք ընդօրինակեք այն այրերի կյանքն ու գործունեությունը, որոնց վերևում հիշատակել եմ: Որքան էլ որ բացառիկ ու զարմանարժան թվան այդ մարդիկ, այնուամենայնիվ, դրանք մարդիկ են, և նրանցից յուրաքանչյուրին բաժին է ընկել մի դիպված, որն ավելի բարեհաջող չի եղել, քան ձերը: Քանզի նրանց գործն ավելի արդար կամ ավելի հեշտ կամ ավելի աստվածահաճո չի եղել: Այստեղ հիրավի գործն արդար է, «*Iustum enim est bellum guibus necessarium, et pia arma ibi nulla nisi in armis spes est*»¹: Այստեղ պայմաններն իսկապես բարենպաստ են, իսկ որտեղ պայման-

---

1. Քանզի այն պատերազմն է արդարացի, որն անհրաժեշտ է, և այն զենքն է սրբազան, որի վրա է միակ հույսը (լատ.):

ները բարենպաստ են, այնտեղ դժվարությունները նահանջում են, հատկապես, եթե հետևենք այն այրերի օրինակին, որոնց վերևում հիշատակել եմ: Մենք ականատես եղանք աստծո առաքած անսովոր, անօրինակ նախանշաններին՝ ծովը հետ քաշվեց, ժայռից ջուր բխեց, երկնից մանանա թափվեց գետնին. ամեն ինչ համընկավ՝ մեծություն գուշակելով ձեր տոհմին, իսկ մնացյալը դուք պիտի անեք: Աստված ամեն ինչ չէ, որ ինքն է անում, որպեսզի մեզ չզրկի ազատ կամքից ու մեր բաժին փառքից:

Զարմանալի չէ, որ վերոհիշյալ իտալացիներից և ոչ մեկը նպատակին չի հասել, որին, ինչպես կարելի է հուսալ, կհասնի ձեր փառապանծ տունը, և դա նույնիսկ այն դեպքում, երբ Իտալիայում տեղի ունեցած բազմաթիվ հեղաշրջումներից ու ռազմական գործողություններից հետո այնտեղ կարծես թե մարել է մարտական ոգին: Դա բացատրվում է նրանով, որ հին կարգերը լավը չեն, իսկ լավերը ոչ ոք չի կարողացել մտցնել: Մինչդեռ ոչ մի գործ տիրակալին այնպես հոչակ չի բերում, որքան նոր օրենքների ու կարգերի հաստատումը: Ամրապնդվելով

ու հասկանութեան արժանանալով, դրանք տիրակալին փառք ու պատիվ են բերում: Իսկ Խտալիայում բավականաչափ նյութ կա, որին կարելի է ուզած ձևը տալ: Մեծ է խիզախությունը նրա որդիներից յուրաքանչյուրի մեջ, բայց, ավա՛ղ, փոքր՝ առաջնորդների մեջ: Ներկա գտնվելով մենամարտերին ու ոչ մեծ ընդհարումներին, կտեսնեք, թե ինչ հնարամտությամբ, ինչ ճարպկությամբ և ուժով են աչքի ընկնում իտալացիները, բայց ճակատամարտի ժամանակ նրանք անճանաչելիորն փոխվում են: Այդ ամենի մեղավորը զորապետերի անգիտությունն է: Եթե մեկն էլ կա, որ գործից հասկանում է, նրան էլ չեն լսում, ու, թեև իրենց գիտակ են համարում բոլորը, ցայժմ չի գտնվել մեկը, որն իր խիզախությամբ ու հաջողակությամբ այնպես աչքի ընկներ, որ նրա առջև բոլորը խոնարհվեին: Ուստի, վերջին քսան տարվա ընթացքում տեղի ունեցած բոլոր պատերազմների ժամանակ միայն իտալացիներից կազմված զորքերը միշտ անհաջողութուն են կրել, ինչի վկաներն են ամենից առաջ Տարոն, ապա՝ Ալեքսանդրիան, Կապուան, Զենովան, Վալլան, Բոլոնիան և Մեստրին:

Եթե ձեր փառապանծ տունը կամենա գնալ այն մեծագույն այրերի հետքերով, որոնք դարձան Հայրենիքի փրկիչներ, ապա նախ և առաջ պետք է սեփական զորք ստեղծի, առանց որի բոլոր ձեռնարկումներն անիմաստ կլինեն, քանզի նա չի կարող ունենալ ավելի հավատարիմ, ավելի քաջ, ավելի լավ զինվորներ, որոնք որքան էլ որ անհատապես լավը լինեն, միասին ավելի լավը կլինեն, եթե զորքի առջևում տեսնեն իրենց տիրակալին, որը նրանց հարգում ու մեծարում է: Այդպիսի զորքը հիրավի անհրաժեշտ է, օտարերկրացիների ներխուժումը իտալացու քաջությամբ կասեցնելու համար: Ծիշտ է, իսպանական ու շվեյցարական հետևակը ահեղ է համարվում, սակայն և՛ մեկում և՛ մյուսում կան թերություններ, այնպես որ այլ ձևով կազմված զորքը կարող է ոչ միայն դիմակայել, այլև գերազանցել նրանց: Քանզի, իսպանացիները նահանջում են հեծելազորի առջև, իսկ շվեյցարացիներին կարող է սարսափեցնել հետևակը, եթե մարտում համառությամբ նրանց չզիջի: Արդեն մեկ անգամ չէ, որ համոզվել ենք և էլի կհամոզվենք, որ իսպանացիները նահանջել են Փրանսիական հեծելազորի առջև,

իսկ շվեյցարացիները պարտություն են կրել իսպանական հետևակից: Վերջինը դեռ մեզ չի հաջողվել ամբողջությամբ տեսնել, բայց բանը դրան էր գնում Ռավեննայի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում, երբ իսպանական հետևակը դուրս եկավ գերմանական ջոկատների դեմ, որոնք կազմված էին շվեյցարականների նմանողությամբ: Քաջավարժ իսպանացիներին հաջողվեց, իրենց փոքրիկ վահաններով պաշտպանվելով, առաջանալ ու մտնել թշնամու նիզակների տակ, և, գտնվելով անվտանգության մեջ, նրան մահացու հարվածներ հասցնել այնպես, որ նա դրան ոչինչ չկարողացավ հակադրել, և, եթե իսպանացիների դեմ հեծելագոր դուրս չբերեին, նրանք գլխովին կոչնչացնեին թշնամու հետևակը: Այսպիսով, ուսումնասիրելով այս կամ այն զորատեսակի թերությունները, պետք է կառուցել նորը, որը կարողանա դիմակայել հեծելագորին և չերկնչի օտար հետևակից, ինչին հասնում են ինչպես զենքի նոր տեսակով, այնպես էլ զորքի նոր կառուցվածքով: Եվ այդ բոլորը վերաբերում է այն նորամուծություններին, որոնք նոր տիրակալին ամենից ավելի շատ են փառք ու մեծություն բերում:

Այսպիսով, չի կարելի ձեռքից բաց թողնել առիթը: Այսքան տարիներ սպասելուց հետո Իտալիան թող վերջապես տեսնի իր փրկչին: Բառերով չեմ կարող արտահայտել, թե օտարերկրացիների ներխուժումներից տուժած բնակիչներն ի՞նչ սիրով կընդունեն նրան, վրեժի ի՞նչ ծարավով, ի՞նչ աններել հավատով, ի՞նչ արցունքներով: Ի՞նչ դռներ փակ կլինեն նրա առջև: Ո՞վ չի հնազանդվի նրան: Ո՞ւմ նախանձը կփակի նրա ճանապարհը: Ո՞ր Իտալացին նրան հարգ ու պատիվ չի մատուցի: Բոլորն էլ զգում են, թե ինչ գարշահոտություն է արձակում բարբարոսների տիրապետությունը: Ուրեմն, թող ձեր փառապանծ տունն այդ պարտականությունը ստանձնի այն քաջությունը ու հավատով, որով կատարվում են արդար գործերը, որպեսզի նրա դրոշի հովանու ներքո փառավորվի մեր հայրենիքը և նրա առաջնորդությունը իրականանա Պետրարկայի ասածը.

**Քաջությունը կխրոխտանա
վայրագություն դեմ,
Ու կընկնի ոսոխը,
Քանզի, չի մարել դեռ քաջությունը
Իտալացու սրտում:**

ԹԱՐԳՄԱՆԶԻ ԿԵՐՋԱԲԱՆԸ

Ցավոք, բնագրի լեզուն չիմանալով, թարգմանությունը կատարել եմ միջնորդ լեզվից՝ ռուսերենից, անհրաժեշտության դեպքում խորհուրդների համար դիմելով բնագրի ռուսերեն թարգմանչուհի Գալինա Մուրավյովային, որի տված բացատրությունները զգալիորեն դյուրացրել են աշխատանքս, ինչի համար անչափ երախտապարտ եմ նրան: Թվում է, այլ կերպ չէր էլ կարող լինել: Մաքիավելին այնպիսի հեղինակ է, որի մտքերը հեղեղի նման հորդալով, երբեմն չեն գտել արտահայտության այն ձևը, որը երկն ավելի դյուրընթեռնելի կդարձներ 21-րդ դարում ապրողներին համար: «Տիրակալի» մեջ բավական շատ են հանդիպում մշուշապատ, երկարաշունչ նախադասություններ, որոնք հարկ է եղել նախ վերծանել, ապա նոր միայն ըստ պատշաճի շարադրել՝ աշխատելով չխաթարել հեղինակի բուն ասելիքը: Բայց ավելի հաճախ նրա մտքերն այնպես են խտացել, որ վերածվել են աֆորիզմների, որոնք առատորեն սփռված են գրքի գրեթե բոլոր գլուխներում: Կարող եմ հավաստիացնել, որ թարգմանու-

Թյան ամբողջ աշխատանքի ընթացքում ինձ չի լքել պատասխանատվության զգացումը հեղինակի և Հայ ընթերցողի առջև, ինչի թելադրանքով էլ տեղ-տեղ հեռացել եմ ոուսիրենի տառից ու բառից՝ փորձելով հասկանալ կես հազարամյակ առաջ ապրած հեղինակի մտքերի ընթացքն ու դրանք հնչեցնել հայերեն: Եվ այդ գործում անուրանալի է գրքի հրատարակիչ և խմբագիր Ալբերտ Իսոյանի դերը, որի խորաթափանց մտքի ու բանիմաց միջամտության շնորհիվ երկի խրթին թվացող կամ ակնարկով ասված բազմաթիվ կտորներ ճշտգրտվեցին ու հստակվեցին՝ բարելավելով կատարածս աշխատանքը:

Հիմա, երբ թարգմանության ձեռագիրը ծալել ու մի կողմ եմ դրել, պարզապես զարմանում եմ հանդգնությանս վրա, որն ինձ մղեց ձեռնարկելու այս գործը: Եվ այն ցատկորդի նման, որը պահի ազդեցությունը մի ուսուցչի կտրելանցել է անդունդն ու շրջվելով սահմուկել դրա խորությունից, ես ևս՝ թարգմանության ավարտից ու տեքստի վերընթերցումից հետո պարզապես սարսափեցի՝ նոր միայն տեսնելով այն անհատակ խորխորատը, որի անունը Մաքիա-

վելի է և ում մտքերը դարերի բովով անցնելով,
ժամանակակիցների ու հետնորդների կողմից
ընկալվել են եթե ոչ ամեն դեպքում որպես ըն-
դունելի, ապա գոնե՝ ուշագրավ, իսկ ավելի հա-
ճախ՝ ճշմարիտ և նույնիսկ՝ ընդօրինակելի: Իսկ
այդպես պատահում է միայն մեծերի հետ:

Արթուր ԲԱՐՍԵՂՅԱՆ
2009թ. նոյեմբեր Մոսկվա-երևան
u_barsegyan@bk.ru

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Նիկոլո ՄԱՔՅԻԱՎԵԼԻԻ ընծայագիրը նորին պայծառափայլություն Լորենցո ՄԵԴԻՉԻԻՆ.....3

ԳԼՈՒԽ I

Քանի տեսակի պետություններ են լինում և ինչպես են ձևաք բերվում.....5

ԳԼՈՒԽ II

ժառանգական մենիչխանության մասին.....6

ԳԼՈՒԽ III

Խառը պետությունների մասին.....8

ԳԼՈՒԽ IV

Թե ինչու Դարեհի թագավորությունը, որը նվաճվել էր Ալեքսանդրի կողմից, Ալեքսանդրի մահից հետո չապստամբեց նրա հաջորդների դեմ.....25

ՉԼՈՒՒՄ V

Ինչպես կառավարել այն քաղաքներն ու պետությունները, որոնք մինչև նվաճվելը ապրել են սեփական օրենքներով.....31

ՉԼՈՒՒՄ VI

Նոր պետությունների մասին, որոնք ձեռք են բերվում սեփական զենքով կամ քաջությամբ....34

ՉԼՈՒՒՄ VII

Նոր պետությունների մասին, որոնք ձեռք են բերվում ուրիշի զենքով կամ ճակատագրի բարեհաճությունով.....42

ՉԼՈՒՒՄ VIII

Նրանց մասին, ովքեր իշխանության են հասնում ոճրագործությամբ.....57

ՉԼՈՒՒՄ IX

Քաղաքացիական մենիշխանության մասին.....66

ՉԼՈՒՒՄ X

Ուրիշ ինչպես պետք է չափել պետության ուժը....74

ՉԼՈՒՒՄ XI

Եկեղեցական պետությունների մասին.....78

ՉԼՈՒՒՆ XII

Զորքերի տեսակների և վարձկան զինվորների մասին.....83

ՉԼՈՒՒՆ XIII

Դաշնակցային, խառը և սեփական զորքերի մասին...94

ՉԼՈՒՒՆ XIV

Ինչ պետք է անի տիրակալը ռազմական գործի առնչությամբ.....102

ՉԼՈՒՒՆ XV

Թե ինչու են մարդկանց և մասնավորապես տիրակալներին գովաբանում կամ նախատում...107

ՉԼՈՒՒՆ XVI

Առատաձեռնության և խնայողության մասին...110

ՉԼՈՒՒՆ XVII

Դաժանության ու գթասրտության և այն մասին, թե ինչ ներշնչես, որ ավելի լավ լինի՝ սե՞ր, թե՞ վախ.....115

ՉԼՈՒՒՆ XVIII

Այն մասին, թե տիրակալներն իմչպես պիտի իրենց խոսքը պահեն.....122

ՉԼՈՒՄ XIX

Ինչպես խուսափել ատելությունից ու արհամարհանքից.....127

ՉԼՈՒՄ XX

Ամրոցների և շատ այլ բաների օգտակարության մասին.....148

ՉԼՈՒՄ XXI

Ինչ պիտի անի տիրակալը հարգանքի արժանանալու համար.....157

ՉԼՈՒՄ XXII

Տիրակալի խորհրդականների մասին.....165

ՉԼՈՒՄ XXIII

Ինչպես խուսափել քծնողներից.....168

ՉԼՈՒՄ XXIV

Թե ինչու Իտալիայի տիրակալները զրկվեցին իրենց պետություններից.....172

ՉԼՈՒՄ XXV

Ինչ ազդեցություն ունի ճակատագրի իշխանությունը մարդկանց գործերի վրա և ինչպես կարելի է դրան դիմակայել.....175

ՉԼՈՒՆ XXVI

*Իտալիան բարբարոսների ձեռքից ազատելու 'և
երկրի տերը դառնալու կոչ.....182*

Թարգմանչի վերջաբանը.....190

Նիկոլո Մաքիավելի

ՏԻՐԱԿԱԼԸ

Խմբագիր՝	Ա. Իսոյան
Շարվածք՝	Ա. Բաղդասարյան
Էջադրող՝	Վ. Իսոյան
Սրբագրիչ՝	Ա. Բարսեղյան

Գիրքը տպագրված է
«Հայրապետ» հրատարակչության
տպարանում

Никколо Макьявелли

ГОСУДАРЬ

На армянском языке

Переводчик
Альберт Барсегян

Ереван, 2010

ՆԻԿՈԼՈ ՄԱԹԻԱՎԵԼԻ

NICCOLO MACCHIAVELLI

Մարդկային հոճ բազմությունն ղեկավարելու համար
զերազանսի է լինել մարդկային, քան մեծամիտ և
ավելի լավ է լինել դժբախտ, քան դաժան:

Ամեն մեկն էլ տեսնում է, թե դու ինչպիսին ես թվում.
Բչերն են զգում, թե իրականում ով ես դու:

Չարյաց փոքրագույնը հարկ է ընդունել որպես բարիք: